

A V H A N D L I N G A R

DE MEDELTIDA KAKELFYNDEN I SLOTTET HALLWIL.

AV

NILS LITHBERG.

Kakelugnen har sitt utbredningsområde inom Skandinavien och den tyskspråkiga delen av kontinenten. Utefter detta östra gräns finna vi utlöpare in på gammalpolskt och ungerskt område och i söder ända ned till Bosnien och Herzegovina. I Schweiz bilda Alpena sydgränsen och västgränsen sammanfaller i huvudsak med gränsen mellan det tyska och det velska språkområdet. I Tyskland faller västgränsen inom länderna kring Rhen, ett område inom vilket dock kakelugnen under de senare århundradena starkt utträngts av järnugnarna. Samma utbredning av järnugnarna på kakelugnens bekostnad har även ägt rum i Danmark, Sydsverige och de delar av Norge där kakelugnen varit utbredd. Det må dock först som sist framhållas, att kakelugnen i Skandinavien aldrig erhållit den spridning bland allmogen som fallet varit på Europas fastland.

De nutida kakelugnarna i norra Europa förete en väsentlig skillnad från dem inom det sydligare spridningsområdet. Vår kakelugn eldas från rummet genom en öppning i ugnens framsida. Den är egentligen en sorts öppen spis en che-

miné, som är uppförd av kakel med en mycket förträngd fyröppning. Den syd-europeiska kakelugnen är helt sluten inåt rummet och eldas genom en öppning från korridoren eller köket; i äldre tider eldade man rent av från de utefter husets utsidor löpande svalgångarna, s. k. Lauben. Sistnämnda eldstad är sålunda till sin karaktär en med vår bakugn befryndad, med kakel överklädd ugn, men under det att vår ugn ligger med munnen inåt huset och ugnsvälvet stundom utbyggt utanför dettas vägg, ligger den sydgermanska kakelugnen alldeles motsatt, med munnen i ytterväggen och ugnskroppen inbyggd i stugan. Såsom eldstadsform äro den nordiska och den kontinentala kakelugnen av olika härkomst; likheten inskränker sig enbart till materialet. Om denna skillnad i alla tider förefunnits är omöjligt att avgöra så länge vi sakna all kännedom om våra egna kakelugnars form under renässans-tidevarvet eller medeltiden. Vissa skäl synas emellertid tala för att den nutida svenska kakelugnen utformats på 1700-talet under västeuropeiskt inflytande.

Ordet *kakel* är lånat från det latinska

caccabus, i vulgärlatin *cacculus* eller *cacculus*, senare *caclus*, som betyder kruka. Den fornhögtyska formen är *chahhala* som betyder kruka, ty. *Topf*. I medeltidstyskan betyder *kachele*, *kachel*, liksom i sydtyska och schweiziska dialekter ännu i dag, »irdenes Gefäss.» I nutida schweizerdialekt har ordet en mångfaldig betydelse: kokkärl, kopp, liten kruka o. s. v. Första gången ordet »*kachel*» förekommer i betydelsen kakel är, så vitt nu är känt, i Endres Tuchers *Baumeisterbuch der Stadt Nürnberg* (1464—1475).¹

Det är ej blott så att ordet kakel ytterst betyder ett kärl av lera, en kruka, en skål, en bågare ell. dyl.; ugnskaklet hade ursprungligen även denna form, och forskningen har påvisat att kaklet tillkommit på så sätt att man uppfört ugnsväggen av vanliga brukskärl eller här och där i ugnsväggen insatt sådana, uppenbarligen i avsikt att därigenom giva denna en större effektivitet som värmekälla. Genom upprepade omgestaltningar av det ursprungliga brukskärl har slutligen den form uppnåtts, som det nutida kaklet äger.

Förtjänsten av att hava ådagalagt denna kaklets härkomst från ett vanligt brukskärl tillkommer österrikaren Rudolf Meringer² och före honom hade re-

¹ Meringer *Beitrag zur Geschichte der Öfen, Wörter und Sachen III*, s. 183, Heidelberg 1912, jämf. *Schweizerisches Idiotikon*, III, Frauenfelds 1895, sp. 118 ff.

² Dennes tvenne viktigaste uppsatser i ämnet äro *Zur Geschichte des Kachelofens Mitth. d. antropologischen Gesellsch. in Wien XXVII*, s. 225 ff, Wien 1897 (cit. *Geschichte des Kachelofens*) och *Beitrag zur Geschichte der Öfen, Wörter und Sachen III*, s. 137 ff. Heidelberg 1912 (cit. *Beitrag*).

dan den tyske arkeologen överste A. v. Cohausen varit inne på samma tankegång³. Enligt de forskare, som mera ingående sysslat med dessa frågor, är förloppet följande:

Upptäckten av kaklet kan ytterst återföras till brännugnarna i det antika krukmakeriet. Dessas inredning känner man väl till dels genom utgrävningar av sådana, dels genom avbildningar, bl. a. i det grekiska vasmåleriet. Till en början gjordes väl ugnens valv av sten eller tegel, men så fann man på att göra valvet av lerkrukor som stuckos in den ena med bottnen i den andras öppning. Enklast var att anbringa krukorna i intill varandra liggande bågar och på så sätt konstruera ett tunnvalv. Även andra valvformer voro möjliga. Upptäckten låg ju synnerligen nära tillhands i en krukmakarverkstad, där man hade god tillgång till felbrända eller av andra grunder icke säljbara kärl och den medförde dessutom den praktiska fördelen att man erhöll en mycket lätt valvbyggnad.

Brännugnar uppförda på detta sätt äro ännu i dag i användning i Österrike. Den här avbildade ugnen, fig. 1 a—c, är från Stoob nära Oedenburg i Ungern. Ugnens tak utgöres av ett tunnvalv uppfört av krukor som stuckits i varandra, deras ställning framgår av fig. 1 b och c, och de äro lagda så att den ena bågen är slagen från höger till vänster och den nästa från vänster till höger.⁴ Resterna

³ *Annale des Vereins für Nassauische Altertumskunde und Geschichtsforschung XIV*, s. 127, 1877.

⁴ Bünker, *Mitth. d. antropol. Gesellsch. in Wien XXXIII*, s. 329 ff. Wien 1903.

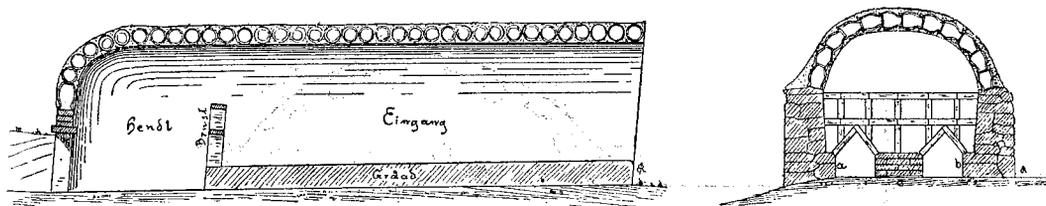

FIG. 1 A, B, C. KRUKMAKARUGN I STOOB, UNGERN, A, B SEKTIONER, C HOPFOGNING AV 2 KRUKOR FRÅN UGNSVALVET. EFTER BÜNKER 1903.

efter en på samma sätt välvd krukmakarugn ha utgrävts vid Herkulanerporten i Pompeji. Den nu beskrivna valvkonstruktionen var tillämplig endast under den förutsättningen att ugnens grundplan är fyrkantigt. Är grundplanet runt måste förfaringssättet bliva ett annat. En rund ugn från romersk tid, sedan länge känd i litteraturen, är anträffad vid Heddernheim nära Frankfurt. Ugnen synes haft den i antiken vanliga anordningen med härdrummet förlagt *under* brännrummet icke såsom nu med härdrum och brännrum vägg i vägg med varandra. Beskrivningen av ugnens inredning är icke fullt klar, men enligt denna skulle brännrummets valv, som tyvärr av de närboende bönderna blev förstört före den fackmässiga undersökningen, hava varit »genomborrat med hål och på de tjockaste ställena — d. v. s. där var est detta valvartat satte an vid väggen — varit isatt med krukor». Av den från grävningen meddelade grundplanen framgår att krukorna varit insatta med mynningen inåt och botten vid ugnsväggens utsida, fig. 2⁵.

Hedderheimerugnen utgör det enda exemplet på en rund brännugn, där rester av valvet varit bevarade. Valv av

krukor över ett rum med runt grundplan äro annars blott kända från den högre byggnadskonsten. Det mest kända exemplet är kupolvalvet i den från 500-talets förra hälft stammande San Vitale i Ravenna. Detta är uppfört av dubbla, på varandra lagda ringar av kärl som äro instuckna det ena med botten i det andras mynning; konstruktionen framgår av fig. 3⁶. Det synes vid första ögonkastet överraskande, huru man kunnat inom den högre byggnadskonsten finna på en valvkonstruktion av denna art och detta material, men med vår nyss vunna erfarenhet blir saken förklarlig. Det är inom krukmakareyrket upptäckten av krukornas användbarhet som valvmaterial gjorts och det råder knappast tvivel om att det är krukmakareugnens konstruktion som i San Vitale och andra byggnader från senklas-

⁵ Meringer, Geschichte des Kachelofens, sid. 228.

⁶ Meringer Beitrag, s. 175, efter Durm, Die Baustile, 2 uppl.

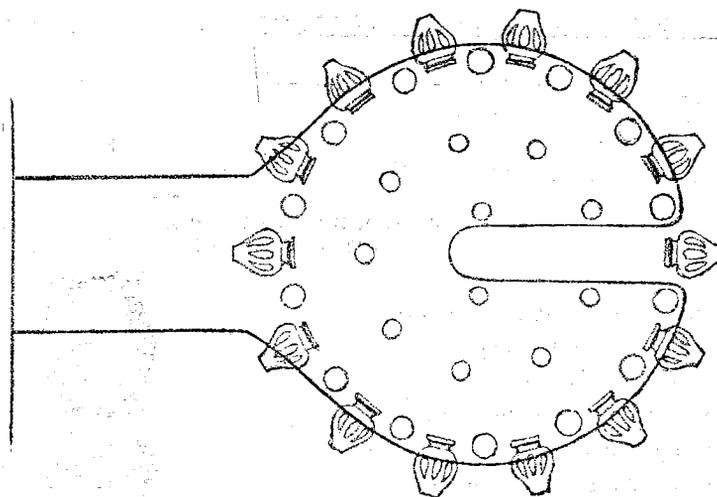

FIG. 2. ROMERSK KRUKMAKARUGN, HEDDERNHEIM, TYSKLAND. EFTER MERINGER.

sisk och ungkristen tid tillämpats i större mått inom den högre byggnadskonsten.

Det är livligt att beklaga att Hedderheimerugns valv blev förstört före den sakkunniga undersökningen. Valven i brännugnen från Stoob och i San Vitale äro i princip lika så tillvida att båda bestå av i varandra instuckna krukor. I den förra som har ett firsidigt grundplan äro krukorna uppförda i bredvid varandra stående bågar, i den senare med runt grundplan i på varandra lagda ringar. I Hedderheimerugnen voro krukorna centripetalt ställda, en anordning som motsvaras av krukorna-kaklens läge i den senare tidens kakelugn. Även av ett dylikt valv äro rester kända från den högre byggnadskonsten, nämligen i det instörtade kupolvalvet över Gordiani villa vid Tor de'Schiavi, vars konstruktion framgår av fig. 4. Materialet till kändedomen om hithörande valvkonstruktioner är ännu bristfälligt, men trots detta äro de flesta forskare, däribland

Otto Laufer, fullt redo att giva Meringer rätt då han härleder såväl den högre byggnadskonstens krukvalv som även kakelugnen ur den antika krukmakarugnen.

Särskilt som valv i en krukmakarugn erhöi krukvalvet en praktisk fördel, som långt överträffade lättheten i det för konstruktionen avsedda materialet. Raderna av krukor bildade nämligen en oupphörlig serie av värmerör och då ugnen var utbrunnen svalnade den endast helt långsamt. Värmen stod kvar inne i rörledningarna och underlättade därigenom fulländandet av godsets bränning. Det är principen om isolerad värme som här nått en av sina första lösningar.

En ugn för uppvärmning av bostaden var för romarna okänd. Någon gång hör man talas om ugnar eller kaminer av metall men dessa äro i verkligheten endast flyttbara stora kolbäcken, som med våra järnkaminer hava intet annat än formen gemensam. I äldre tider kände man endast den öppna härden men un-

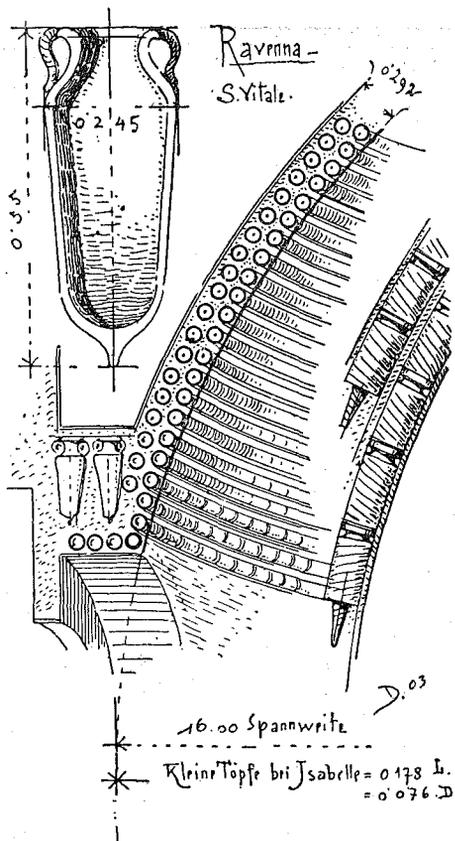

FIG. 3. VALVKONSTRUKTION. S. VITALE RAVENNA. EFTER DURM.

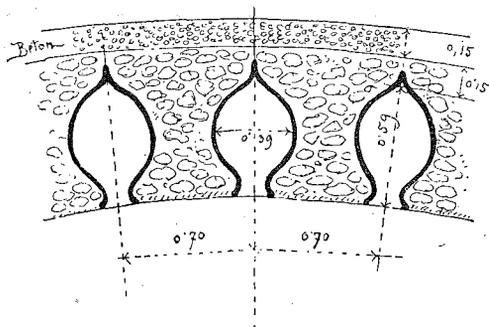

FIG. 4. DEL AV VALV FRÅN GORDIANI VILLA.

FIG. 5. BÄGARKAKEL, JORDFYND FRÅN STRASSBURG. EFTER ELS. DENKMÅLER.

der kejsartiden är en sorts centralvärmeledning, den s. k. hypokausten, i allmän användning. Denna hörde ursprungligen hemma i badinrättningen och överflyttades därifrån till bostaden. Hypokausten är möjlig att anbringa endast i de stenbyggda villorna, men den låter sig icke förena med den träbyggnadskonst som efter germanernas framträngande över kejsardömetts norra gräns så småningom blir den vanligast förekommande i hela den transalpiska delen av det forna romerska riket. Hypokausterna upphörde dock icke alldeles. De bibe-

hålla sig en lång tid framåt i stenarkitekturen. De komma ännu i St Gallens på 800-talet uppförda kloster till användning, och besläktade anordningar träffas i senmedeltida borgar, hos oss bl. a. i det år 1499—1505 uppförda Glimmingehus i Skåne.

I den sydgermanska, av trä uppförda bostaden bildades medelpunkten av ugnen, vilken liksom hos oss ursprungligen saknade skorsten — röken gick ut genom fyröppningen. I sin år 1505 avslutade Wanderbüchlein ägnar Johannes Butzbach ett särskilt kapitel åt folklivet i

FIG. 6. VÄGGMÅLNING I KONSTANZ, 1300-TALET'S BÖRJAN. EFTER FOTOGRAFI.

Böhmen och han berättar där bl. a. följande⁷: »De hava bostäder som äro timrade av granbjälkar med ugnar av sten så breda som bakugnar, i vilka de även

⁷ Des Johannes Butzbach Wanderbüchlein, Aus der lateinischen Handschrift übersetzt von Dr. D. J. Becker, Leipzig 1912, sid. 53.

laga sin mat. När denna ugn om morgonen eldas, gå de alla ut för rökens skull, då denna fyller hela huset ända upp på loftet, och först när röken efter att träet brunnit ut, har dragit sig bort genom fönster och dörrar kunna de tillbringa hela den kommande dagen där

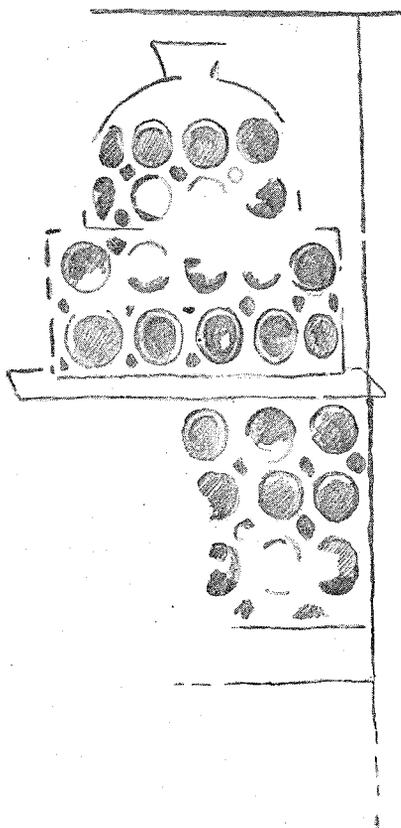

FIG. 6 A. FÖRTYDLIGANDE TECKNING AV UGNEN Å
FIG. 6.

Denna liksom teckningarna till fig. 19 och fig. 32 utförd av fru Marit Lithberg.

inne.» — Det är väl troligt att det är just olägenheten med röken som föranledde den ovanberörda omläggningen av ugnen så att denna erhöi sin fyröppning på husets utsida. Och åtminstone sedan slutet av medeltiden var kakelugnen försedd med skorsten.

Det synes varit inom det sydgermanska området — det forna romerska området norr om Alperna — som upptäckten av kakelugnen gjordes genom att man i stället för att uppmura väggen av sten

eller lera enbart uppförde den av krukor med lera som bindemedel. Det är möjligt att man härvid till en början konstruerade ugnsvälv av krukor som voro insatta den ena med botten i den andras mynning. Rester av en sådan ugn härstammande från romansk medeltid påträffades år 1904 vid grävningar i »Pariserstaden» i Strassburg. Välv hade varit konstruerat av små, 14,5 cm. höga krukor av rödbränd lera; tre sådana krukor anträffades instuckna i varandra, fig. 5^s. Det är emellertid icke möjligt att avgöra om vi här stå inför resterna av en krukmakarugn eller en värmeugn.

I kakelugnen sådan vi känna den i dennas ålderdomligaste former, genom avbildningar från medeltidens senare del och genom ännu i bruk varande ugnar inom den tyskspråkiga delen av kontinenten, hade man gått till väga på ett annat sätt. Krukorna äro insatta i ugnsväggen transversalt mot denna. Den klassiskt vordna avbildningen är den som härstammar från en serie väggmålningar i Konstanz från 1300-talet och som första gången publicerades i *Mitteilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich* XV. 6 (1863). Jag har icke varit i tillfälle att studera målningarna i original utan endast i teckningar å Landesmuseet i Zürich och i fotografier som ställts till mitt förfogande av tjänstemannen vid museet dr K. Frei-Kundert. Målningarna framställa olika scener ur kvinnans husliga sysslor och äro särskilt för det textila arbetets historia av utom-

^s Denkmäler der Elsässischen Altertumsammlung in Strassburg i. Els. Strassburg 1907 Pl. XXXVII, 1.

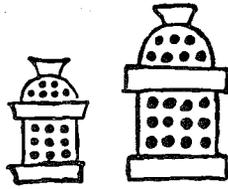

FIG. 7. UGNSBILDER, ZÜRCHER WAPPENROLLE, 1300-TALETS BÖRJAN. EFTER LAUFFER: WÖRTER UND SACHEN BD IV.

ordentligt intresse. Den sista bilden visar kvinnan vilande sig från sitt verk. Överskriften lyder: »hinder dem ofen ist mo wol», och i bakgrunden synes en kakelugn uppbyggd i tre avdelningar av vilka den översta är välvd och avslutas med ett koniskt krön, fig. 6 och 6 A. Av bilden synes framgå att den mellersta avdelningen icke varit prismatisk utan rund och genom skuggningen inom de runda ringar som beteckna kaklen framgår att man avsett att återgiva en serie runda skålar. Otto Lauffer har fäst uppsamheten på ytterligare tre medeltida avbildningar⁹. Samtliga dessa härstamma från schweiziska borgerliga vapensköldar. Två vapensköldar ur Zürcher Wappenrolle från 1300-talets första tredjedel hava de i fig. 7 avbildade ugnarna, fig. 8 är hämtad från ett pergamentband i Basels universitet och framställer det vapen som fördes av därvarande universitets rektor dr jur. Augustin Lutenwang år 1510. De två förstnämnda vapnen äro i samband med konstanzermålningen av intresse, då de dels härstamma från ungefär samma tid som denna dels i likhet med denna visa en ugn med välv överdel, av-

⁹ Lauffer, Zur Geschichte des Kachelofens und der Ofenkachel in Deutschland, Wörter und Sachen, VI, Heidelberg 1914—15, sid. 145 ff. (cit. Geschichte des Kachelofens).

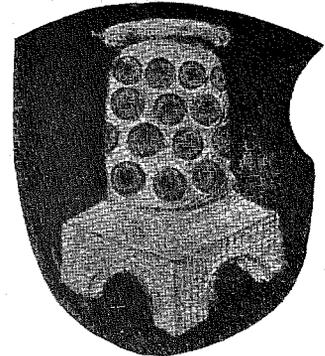

FIG. 8. UGNSBILD Å EN BASLER VAPENSKÖLD, ÅR 1510. EFTER LAUFFER.

slutad med ett koniskt krön. Å bilden från 1510 ses en tydlig rundugn. Jämföra vi denna bild med konstanzerbilden finna vi samma teckning av kaklen med en skuggning i mitten som icke kan innebära annat än att vi ha med skålformiga — konkava — kakel att göra. Ungefär samtidigt möter oss också det äldsta litterära belägget för tillvaron av ugnar med konkava kakel i de på 1340-talet troligen i Würzburg författade »Gedichte des Königs vom Odenwalde»¹⁰.

Från en senare tid äga vi en lustig beskrivning av en kakelugn i Schweiz. Det är den på hans höga ålderdom författade levernebeskrivningen av Thomas Platter † 1582. Här berättar han från sin ungdom, han var född 1499, hur han företog sin första skolfärd från sin hemtrakt, Vallis i Schweiz, och han skriver därvid: »Då vi om natten över berget Grimsel kommo i ett värdshus hade jag aldrig förr sett en kakelugn och månen lyste in på kaklen; då trodde jag att det

¹⁰ Lauffer Geschichte des Kachelofens sid. 152; anf. efter Die Gedichte des Königs vom Odenwalde, hrsg. Edw. Schröder, Darmstadt 1900, sid. 21.

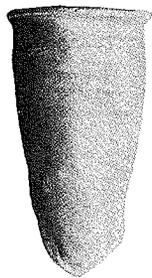

FIG. 9. BÅGARFORMIGT KAKEL.
GERM. NAT. MUS. NÜRNBERG.
EFTER AMBROSIANI.

FIG. 10. MEDELTIDA FROTTKA-
KEL. BRAUNSCHWEIG. EFTER
AMBROSIANI.

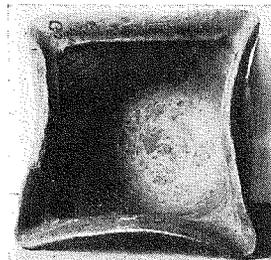

FIG. 11. GLASERAT FYRSIDIGT
FROTTKAKEL. STETTIN. AMBRO-
SIANI FOT.

var en stor kalv, ty jag såg endast två kakel spegla sig och det trodde jag var kalvens ögon.»¹¹

Såväl de anförda avbildningarna som utsagorna av litteraturen avse ugnar som varit konstruerade av runda skålformiga kakel, dessa må nu hava utgjorts av rena krukformer s. k. pottkakel eller av ett kakel vars blad haft formen av en fördjupad tallrik. Av konstanzermålningen att döma skulle sådana runda kakel hava förekommit i två olika storlekar i samma vägg.

När kändomen om kaklet nådde Skandinavien är icke känt. Medeltida kakel i form av smala och höga krukor, fig. 9, äro hos oss kända genom fynd bl. a. från Skanörs slott. Vid medeltidens slut blevo krukorna lägre och vidare, fig. 10, 11 och dessa s. k. pottkakel fortlevde sedan på nordisk botten ända fram till 1800-talets mitt. Vid denna tid bedrevs ännu på jydiska heden en primitiv lergodsindustri. Kärlden tillverkades av husets kvinnor, och vid bränningen tillämpades ett uråldrigt förfarande, varigenom

godset blev till färgen svart. Ingen glasyr förekom. De vanligaste produkterna voro grytor, och sådana s. k. jydepotter påträffas ännu i dag någon gång i gamla hem även i Sverige. Till de kärl som tillverkades hörde även »pottkakel», som stückos in i den av sten uppförda ugnen; liksom å konstanzermålningen förekommo även i de jydiska ugnarna kakel i två olika storlekar, fig. 12.

De skålformiga kaklens utbredningsområde tillhör Schweiz, Tyskland och Skandinavien. Inom det östra kakelområdet, i Österrike med dess närmaste gränstrakter i Tyskland och Schweiz gick man vid konstruerandet av ugnsväggen till väga på ett annat sätt. Krukan insattes i ugnsväggen icke med botten inåt utan omvänt, fig. 13, 14. Här var det mynningspartiet, som sattes inåt och den rundade botten blev sittande som en buckla i ugnens ytterliv. I det förra fallet erhöll ugnsväggen ett antal skålformiga fördjupningar, fig. 15, i det senare ett antal utstående bucklor, fig. 16. På grund av denna olikhet i förfaringsättet vid krukornas insättande urskiljer man två stora huvudgrupper, de *konkava* kaklen och de *konvexa*.

¹¹ Cit. efter Lauffer, Geschichte des Kachelofens, sid. 148.

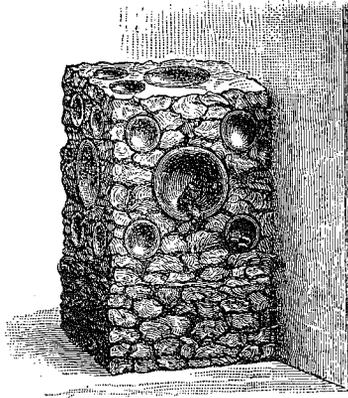

FIG. 12. JYLLÄNSK POTTUGN. EFTER FELLBERG:
DANSK BONDELIV.

Så långt voro forskarne på området ense, men här började meningsbrytningarna. Meringer ansåg att det konvexa kaklet var det ursprungligaste, och att det var ur detta som vi hade att söka hela den senare utvecklingen av de fyrkantiga bladkaklen. Lauffer däremot menade att dessa kakel uppstått ur det konkava kaklet; om prioriteten i tid för de båda grundformerna yttrade han sig icke.¹² Ambrosiani ställde sig i huvudsak på Lauffers ståndpunkt och framlade ett omfattande material till belysning av bladkaklets uppkomst och tidigare utveckling¹³. Meringer upptog stridshandsken med en ytterst hetsig kritik av Ambrosianis avhandling, vilket i sin tur gav Lauffer anledning till ett nytt inlägg i frågan. Lauffer försöker här återföra

¹² Lauffer, Der Kachelofen in Frankfurt i Festschrift zur Feier des 25-jährigen Bestehens des Städtischen Historischen Museums in Frankfurt am Main, Frankfurt a. M. 1903, sid. 103 ff.

¹³ Ambrosiani, Zur Typologie der älteren Kacheln, Stockholm 1910.

FIG. 13. KONVEXT KAKEL. MUS. WINDOBONENSE, WIEN. EFTER AMBROSIANI.

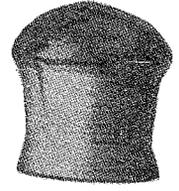

FIG. 14. KONVEXT KAKEL. MUS. FÜR ÖSTERR. VOLKSK., WIEN. EFTER AMBROSIANI.

Meringer till en lugnare samtalston.¹⁴ I själva stridsfrågan äro han och Ambrosiani fortfarande ense, men på en annan punkt äro de av delade meningar. Utom de två nu berörda grundformerna, det konvexa och det konkava kaklet, uppträder åtminstone alltsedan medeltidens slut en tredje, det halvcylindriska kaklet, som har formen av en rektangulär nisch med fyllning av arkitektoniska detaljer eller av figurer. Ambrosiani hade velat härleda sistnämnda grundform ur takteglet, en uppfattning som kategoriskt bestreds av Meringer och som icke heller Lauffer ville biträda. Lauffers uppsats följdes av kort genmäle av Meringer och därmed var striden avbläst.

Under mina bearbetningar av de fynd som gjordes vid utgrävningarna av vallgravarna kring slottet Hallwil i Schweiz åren 1910 och 1911 har kakelproblemet för mig erhållit ny aktualitet. Det keramiska material som vid dessa grävningar anträffades är oerhört omfattande och bland detta intaga kaklen det icke minst betydande rummet. De anträffade ty-

¹⁴ Meringer, Beitrag; Lauffer, Geschichte des Kachelofens.

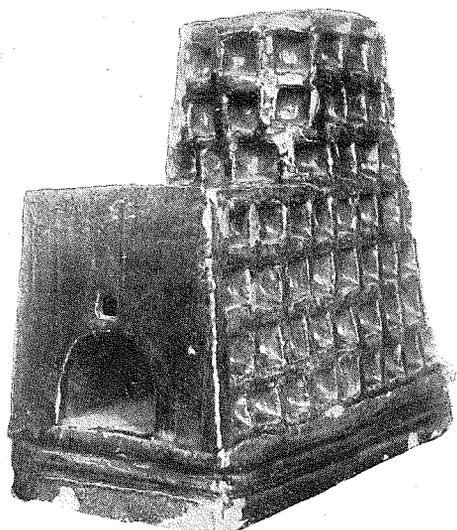

FIG. 15. UGNSMODELL MED KONKAVA KAKEL.
NORD. MUSEET.

perna om alla olikheter i dessa inräknas uppgå till omkr. 250, vartill komma dubbletterna, i några fall ända till ett 20-tal och mera av samma kakel, samt alla sådana skärvor som icke kunnat sättas samman. I det hela torde flera tusental kakel vara företrädda. De äldsta uppfattas av mig såsom tillhörande senast 900-talets slut och de yngsta äro från 1800-talets början. Huvudmassan tillhör dock tiden 1450—1700. Det är lätt att inse det värde ett sådant fynd måste äga för studiet av kaklens utvecklingsformer. En kronologisk översikt av ett visst kulturföremåls omvandlingar genom tiderna måste föregås av typologiska grupperingar. Kunde icke alla de typologiska mellanstadierna anträffas på ett håll, låg frestelsen nära att söka dem inom närliggande eller avlägsnare kulturområden allt efter som omständigheterna det medgävo. Ansåg nu en forskare att hela det tyskspråkiga Europa var ett enda, odel-

FIG. 16. UGNSMODELL MED KONVEXA KAKEL.
MUSEET I SALZBURG. AMBROSIANI FOT.

bart kulturområde, ansåg han sig med så mycket större rätt kunna i typologisk-kronologiska serier upporda exempelvis alla kakelformer, de må sedan vara från Hamburg, från Böhmen, från Schweiz eller från Posen. Ett sådant tillväggångssätt röner stora vanskligheter. Varje kulturområde bör om möjligt studeras för sig; då först kan indogeniteten i utvecklingen blottläggas, impulserna utifrån kunna klarare skönjas liksom det också kan lättare avgöras var dessa impulserns upphov äro att söka. Än mera betydelsefullt är det om vi erhålla en svit av utvecklingsföreteelser från en och samma plats, helst dessutom om denna, såsom i fråga om slottet Hallwil, med säkerhet sedan 1100-talets början och

med en till visshet gränsande sannolikhet ända från slottets tillkomst — troligen på 900-talet — varit i samma släkts besittning och gått i arv i oupphörlig succession från fäder till söner.

Fynden från slottet Hallwil ge oss möjligheten att följa ett flertal av de utvecklingsfaser kaklet genomgått fram till uppkomsten av det fyrkantiga bladkaklet och därigenom skapa de också ett viktigt underlag för avgörandet av dettas härstamning. Jag skall därvid endast uppehålla mig vid de konvexa och konkava kaklen. Även halvcyindriska kakel finnas, t. o. m. i sällsynt rikt utbildade former. Jag lämnar emellertid dessa åsido med den anmärkningen, att den tolkning av deras uppkomst som av Lauffer gjorts, lider av betänkliga svårigheter, men icke heller den av Ambrosiani givna förklaringen kan jag finna fullt övertygande.

Det konvexa kaklet är i hela samlingen företrätt av endast ett fåtal exemplar, tillhörande två olika typer.

Den ena typen utgöres av *de små konvexkaklen*, fig. 17, jämf. Ambrosiani fig. 107. Framsidan har formen av ett ansikte omgivet av små krusiga lockar och har en mycket tunn brun glasyr (blyglasyr). Baksidan visar drejränder och är svärtad av rök. Kaklet är bevarat endast i ett obetydligt fragment. Ännu ett sådant kakelfragment hittades. Här var hela framsidan bevarad och denna framställde likaledes ett ansikte omgivet av små lockar. Glasyren var djupgrön. Detta kakelfragment tillhörde de allra första fynden från utgrävningen, men blev tyvärr stulet efter någon dag av en arbe-

FIG. 17. FRAGMENT AV KONVEXKAKEL, HALLWIL.

FIG. 18. KONVEXKAKEL, HALLWIL.

tare, som uppenbarligen fått uppfattningen att det vore av stort antikvitetsvärde. Lauffer har¹⁵ efter bibliotekarien vid Gewerbemuseet i Basel, H. W. Bröckelmann lämnat en beskrivning av dessa kakels tillverkningssätt: »Ingen som helst söm kan upptäckas. Ej heller kunna skärtrådmärken, uppkomna vid lösgörandet från skivan, iakttagas. På botten insida äro tydliga drejränder för handen. De ornerade kupporna förefinnas i museet i Basel i två typer, den ena med bärliknande knoppar, en andra i form av ett skägglöst fullmåneansikte med svällande kinder. De äro icke fritt modellerade utan snarare gjutna i en form. Detta kan i den första typen tydligt iakttagas genom den ensartade uppreppningen av knopparnas form och inbördes ställning. I samma riktning pekar ock den glatta stela gestaltningen av ansiktet. Vi föreställa oss utförandet av kaklet i sin helhet på ungefär följande sätt: Man börjar med utförandet av den ornerade sidan, d. v. s. med dennas negativform. Denna, en fast matris, troligen i form av en platta, sättes mitt på drej-skivan och fastgöres med lera. Därefter pressar man kakelleran in i formen och fogar till hälsen (rumpet) under drej-

¹⁵ Geschichte, des Kachelofens; sid. 166 f.

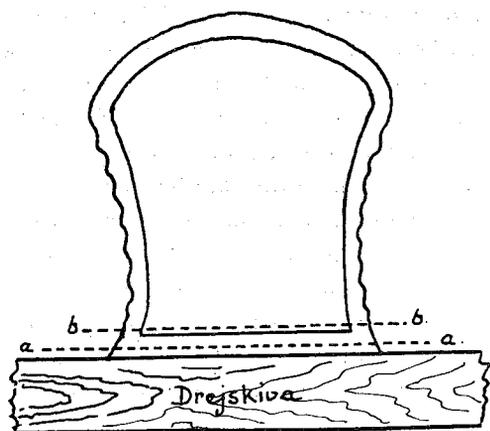

FIG. 18. TILLVERKNING AV ÖSTERRIKISKT KONVEKSELKAKEL. EFTER MERINGER.

ningen i omedelbar anslutning och direkt fortsättning av kaklets skådesida. Kakelkroppen står sålunda med denna sida neråt och under skivans första svängningar uppstå de förutnämnda drejranderna i dennes innervägg och dessa ansluta sig utefter halsen uppåt på dennas såväl inre som yttre väggar. Till slut lösgör man formen jämte kaklet från skivan, stjälp om det hela och lossar kaklet från den med fett insmorda formen. Vi anse, att kaklet på nu beskrivna sätt utförts i ett stycke.»

Den andra typen av konvexkakel, fig. 18, har slät framsida med grön glasyr. Sammanlagda antalet sådana kakel äro 5. Diametern å framsidan växlar mellan 12,0—15,5 cm. Det här avbildade visar följande dimensioner: kakelbladet diam. 15,0, rumpets diam. 9,4, h. 13,7. Godset är rött. Meringer beskriver tillverkningen av konvexa kakel sålunda: Krukmakaren lägger en klump lera mitt på drejskivan och trycker till denna klump samtidigt som han sätter skivan i rörelse.

Därigenom höja sig under hans fingrar kaklets väggar, som bli allt högre och på samma gång allt tunnare. Då de nått en viss höjd trycker krukmakaren dem inåt så att de sluta sig till en rund kupa. — — — På nu antydda sätt — en verklig beskrivning över förfarandet låter sig icke göra — har krukmakaren erhållit en på alla sidor slutet, ihålig och på drejskivan fastsittande lerkropp. Tar han nu en tråd och ungefär vid *a* fig. 19 avskär leran, kan han lyfta av lerkroppen och därav framställa t. ex. en sparbössa i det han gör ännu ett snitt för myntöppningen. Men om han skär vid *b* blir hela botten sittande på skivan och han kan avlyfta den bortskurna delen, som nu har formen av ett nedtill öppet konvexkakel.»¹⁶

Denna beskrivning har icke tillämpning på i Hallwil anträffade exemplar. Dessa hava alltid kakelbladet drejat med tydliga drejspår på baksidan. Drejranderna börja med en grop eller en liten tagg i bladets centrum och gå från denna spiralformigt vidare. Från bladet övergå de oförmedlat i rumpet, och fortsätta spiralformigt till dettas öppning, där den sista ursprungligen rätt breda randen så småningom smalnar till en tunn kant; öppningens innerkant är försedd med en bred skarpkantig vall. Inga skärtrådsmärken kunna urskiljas vid rumpets öppning. Kaklet måste vara drejat med början vid bladets centrum och med direkt fortsättning härifrån upp i rumpet till öppningen. Det har sålunda stått med bladet på drejskivan, men då bladets undersida, den nuvarande framsidan, saknar

¹⁶ Meringer, Beitrag, sid. 157.

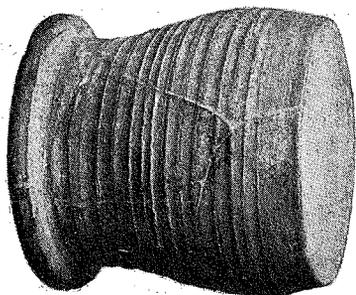

FIG. 20. KONVEXKAKEL, HALLWIL.

varje drejsspår återstår ingen annan förklaring än den, att det nedpressats i en kupig form. Förfaringssättet vid tillverkningen av dessa kakel blir sålunda fullständigt detsamma som vid tillverkningen av de närmast förut beskrivna små figurkaklen. Det må tilläggas att denna min beskrivning av nu föreliggande typs tillverkningssätt gjordes innan jag observerat den Lauffer-Bröckelmannska av figurkaklen i Basel och att våra iakttagelser äro fullkomligt oberoende av varandra. — Samtliga kakel äro på bladets och delvis även på rumpets insida svärtade av rök.

Ensamstående i sin art är ett *oglaserat kärl*, fig. 20, av grovt rödgrått gods med plan botten, buktig vägg med grova drejbalkar på utsidan och slät innersida samt en grov mynningskant, som har fullständigt samma karaktär som mynningen till de firsidiga bladkaklens rump. Kärlets mått äro följande: största diam. 14,4 cm. diam. vid mynningen 14,0 cm., höjd 14,8 cm. Bottenens utsida är alldeles slät och jämn, väggens utsida visar spår av murbruk och tunna spår av murbruk äro skönjbara även på insidan, som dessutom på ett par ställen har spår

av svärtning av rök. Kärlet har samma form som en grupp invändigt grönglaserade krus, vilka av deras fyndläge att döma torde vara att hänföra till medeltidens slut. Den grova på översidan alldeles plana mynningskanten synes knappast kunna ifrågakomma för ett brukskärl i vanlig mening. Kanten liksom kärlets hela habitus har så stor släktskap med bladkaklens rump att jag icke tvekar att bestämma kärlet som ett kakel. I så fall synes detta varit insatt i ugnsväggen med botten utåt och bör därigenom närmast uppfattas såsom ett kakel tillhörande den konvexa gruppen.

Till den *äldsta typen av konkavkakel* räknar jag ett antal bägarformiga kärl i rött, gulvitt, eller svartbränt gods, fig. 21—26. Samtliga äro oglaserade. Huvudmassan av hithörande fragment anträffades inom borgens äldsta kulturlager söder om kärntornet; antalet här funna skärvor är 260. Ett flertal bottenpartier äro funna och ännu flera mynningspartier, men endast i ett enda fall har det varit möjligt, att erhålla en förbindelse mellan dem. Det kärl som härvid erhöles har formen av en bögare med svagt kälad kant, fig. 21. Måtten äro: höjd 10,7 cm. diam. vid mynningen 8,1 cm. och vid botten 4,9 cm. Kärlet är gjort så att botten och nedersta delen av väggen äro uppsvarvade för hand — utsidan är slät och insidan grovt tummad — varefter väggens övre parti drejats med kraftiga valkar. Materialet är hårdbränt, oftast tegelrött gods. De övriga fragmenten som anträffats visa en mynningsdiameter växlande mellan 8,0 och 9,5 cm. samt en botten diameter växlande mellan 5,0 och 5,8 cm., fig. 22—23.

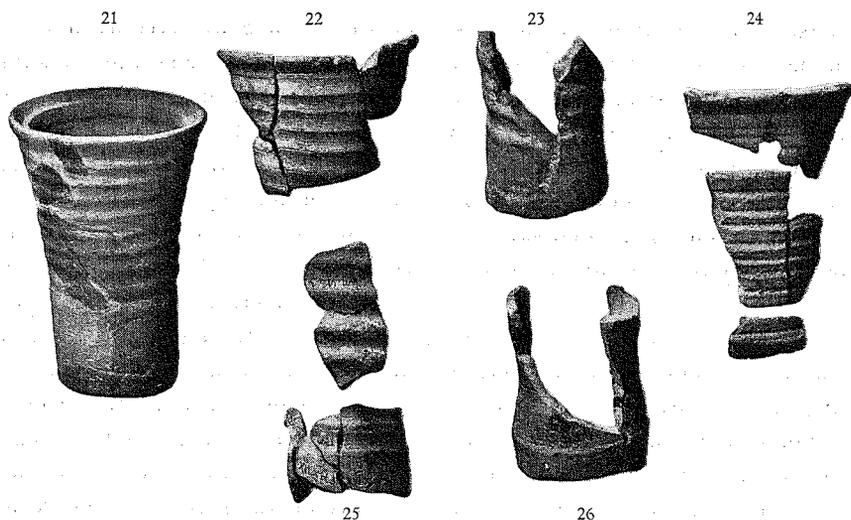

FIG. 21. BÄGARKAKEL, HALLWIL. FIG. 22—26. FRAGMENT AV BÄGARKAKEL, HALLWIL.

De flesta skärvarna visade samma tegelartade gods med samma egenhet i tillverkningen att nertill vara på väggens insida tummade stundom ända till 3,0 cm. från botten, varvid kärlets utsida var till motsvarande höjd slät och först ovanför detta parti drejvalkarna vidtogo. De sistnämnda finnas emellertid endast å utsidan, medan insidan är i det närmaste slät. En annan typ visar fig. 24 med breda flacka drejvalkar skilda av tunna ränder och en något framspringande fotrand. Insidan är drejad ända ned till botten. Materialet är här grövre, porösare gods men liksom förut rödbränt. Ännu en variation finna vi i fig. 25 som består av grågult hårdbränt gods med breda grova drejvalkar såväl å utsidan som inuti kärlet. Slutligen äga vi i fig. 26 ett exempel på ett kärl av svartbränd lera med väggens insida drejad ned till botten. Detta kärl visar från de föregående den avvikelser att bottenkanten är snedfasad. Här kunde den förmodan

ligga nära till hands att denna snedfasning gjorts för att botten lättare skulle kunna inpassas i mynningen på ett annat kärl, eller med andra ord att vi här skulle ha en antydning om ett byggnadsätt av ugnsvälvets motsvarande välv i krukmakareugnen i Stoob, det byggnadsätt som även antydes av de i varandra instuckna kärnen i Strassburgerfyndet.

Å kaklet fig 25 synes på utsidan spår av rök, vilket eljest så gott som fullständigt saknas. Däremot visa de anträffade fragmenten i stor utsträckning spår av påsmord lera och dylika lerrester anträffas såväl å kaklets utsida som dess insida och även under dess botten, någon gång hava lerspår även kunnat iakttagas på själva mynningskanten. Det är här endast tal om ljus finare slamad lera väl att skilja från den grövre gråaktiga lera som kunde sitta kvar som smuts från den jord vari skärvarna hittades. Dessa iakttagelser äro viktiga därför att de visa att kärnen varit inmurade i lera och där-

för icke, såsom någon kunde vara frestad förmoda, äro brukskärl. För att vara exempelvis dryckesbägare skulle de också blivit synnerligen grova och genom den klumpiga mynningskanten obekväma. Kärl av motsvarande former anträffade såsom jordfynd inom sydgermanskt område ha också allmänt uppfattats såsom kakel.

Under den diskussion som tidigare förts rörande kaklets uppkomst synes man ha utgått ifrån att ugnsväggen bestått av krukor, som med sitt inåt belägna parti stått i direkt kontakt med ugnens härdrum. Så finna vi t. ex. hos Lauffer följande:¹⁷ »De enkla pottkaklen tillhöra så till form som användning två olika typer. Den ena ligger i ugnsväggen med botten inåt och vänder såsom den regelbundna svärtningen visar botten direkt mot elden, medan kärllöppningen vätter utåt. Det är det konkava kaklet. — — — Annorlunda äro de konvexa kaklen. Dessa ha ungefär formen av en granatmantel, de ha ingen botten att stå på, utan kunna endast stå upp och ner på kärllöppningens kant. — — — Dessa konvexa kakel inmurats i ugnsväggen med kärllöppningen vättande mot härdrummet och blott deras slutna välvning skjuter, ej olik ett fylligt kvinnobröst ut ur ugnens yttre vägg. Båda slagen av pottkakel ha blott den enda uppgiften att underlätta värmeutstrålningen utåt, så att hettan från elden mer kommer stugan än skorstenen till godo.»

Lauffer och med honom även Meringer utgå från de nutida ugnarna sådana dessa i primitiva former bibehållit sig hos den

¹⁷ Lauffer, Der Kachelofen in Frankfurt, 103 f.

tyska allmogen. Att även äldre tiders ugnar voro konstruerade på samma sätt har man funnit så självklart att man överhuvud icke diskuterat ugnens byggnadssätt utan helt fastnat vid spörsmålet om den typologiska utvecklingen av det enskilda kaklet. Då de i Hallwil anträffade bågarkaklen sakna sotspår, men i stället såväl å botten som sidor visa spår av inmurning i lera visar detta att kärnen *icke* legat i direkt beröring med härdrummet och att, om kärnen insatts i väggen transversalt mot denna, väggen varit tjockare än kärlets höjd, med andra ord att en vägg av sten eller lera omgivit härdrummet och att kärnen varit insatta i dennas yta utan att gå helt igenom väggen. — Att bågarkaklen icke varit insatta med botten utåt framgår därav att denna är mycket rätt behandlad.

Nu är det emellertid icke säkert att kärnen alls suttit transversalt mot väggen. Jag har redan påpekat den egendomligheten att ett flertal såväl mynningar som botten anträffades, men att endast i ett enda fall dessa läto sig hopfoga till ett helt kakel. Detta skulle kunna ha sin orsak däri att kärlets mittparti krossats starkare än dess mynnings- och bottenpartier. Och detta skulle givetvis bliva fallet vid rivningen eller instörtandet av ett ugnsvälv, där i likhet med krukmakareugnen i Stoob, i San Vitales kupolvalv eller i fyndet från Pariserstaden i Strassburg det ena kaklet var instucket i det andras mynning. Tänka vi oss ett ugnsvälv av denna art i Hallwil då blir det oss också begripigare varför lerspårerna iakttagits även på kärnens insidor och någon gång t. o. m. vid deras mynning.

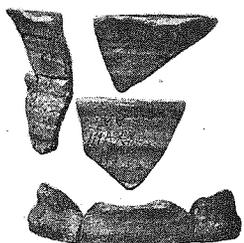

FIG. 27. FRAGMENT AV GRÖNGLASERAT BÅGARKAKEL, HALLWIL.

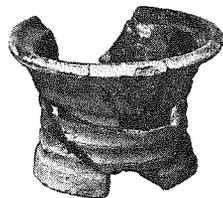

FIG. 28. GRÖNGLASERAT BÅGARKAKEL, HALLWIL.

FIG. 29. GRÖNGLASERAT BÅGARKAKEL, HALLWIL.

FIG. 30. BRUNGLASERAT BÅGARKAKEL, HALLWIL.

Att av detta enstaka fynd draga säkra slutsatser är icke möjligt. Här måste ett vida större material av iakttagelser föreligga, innan vi kunna våga gå till en lösning av de tidigare medeltida kakelugnarnas eller ugnswalvens konstruktion. Men fynden i Hallwil äro värdefulla därför att de väckt spörsmålet till liv. Av fyndomständigheterna att döma skulle de nu berörda typerna i huvudsak vara att hänföra till tiden före år 1000.

Från en långt senare tid härstammar ett antal bågarkakel av tegelrött grovt gods, på insidan försedda med grön eller brun glasyr. Vanligast äro de grönglaserade och dessa uppträda i tre olika former.

Grönglaserade kakel med inåtsvängda sidor äro anträffade i ett flertal exemplar. De tillhöra två olika former, den ena, fig. 27, föreligger endast i icke sammansättningsbara fragment. Godset är tegelrött och glasyren gulgrön rätt tjock men med täta småropar. Mynningen är svagt kälad. Drejningen fortsätter ända från botten. Här och där på väggen synas spår av bruk, men alla spår av sot saknas.

Den andra formen, fig. 28, har en myningsdiameter av omkr. 16,7 cm. och en

höjd växlande mellan 10,5—11,5 cm. Godset är grovt och till färgen rött med en svag skiftning i grått. Invändigt är kaklet grönglaserat med underlagd gjutning av vitlera, glasyren är mestadels tjock och svagt krakelerad. Botten visar grova skärträdmärken och väggen har på utsidan grova drejvalkar som även på insidan kunna iakttagas ända från botten. Här och där såväl i botten, som å ytterväggarna uppträda mörkare fläckar uppkomna genom svärtning av rök.

Grönglaserade bågarkakel med utåtsvängda sidor, fig. 29, äro företrädda i endast ett exemplar. Mynningens diam. är omkring 17,5, botten 12,2 och höjden omkr. 10,5. Godset är grovt och rött till färgen. Invändigt är kaklet försett med djupgrön glasyr här och där skiftande i ljusare grönt, någon underläggning av piplera har icke kunnat konstateras. Botten visar grova skärträdmärken och väggens utsida har breda och djupa drejvalkar, som äro synliga även på insidan och fortsätta ända från botten. Kärlet har sålunda tillverkats på samma sätt som närmast föregående grupp. Sotspår saknas, däremot finnas såväl å botten som å väggarna sparsamma rester av bruk.

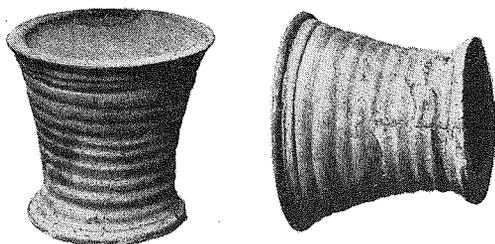

FIG. 31. MEDALJONGKAKEL MED GULAKTIG GLASYR, HÄLLWIL.

Brunglaserade bägarkakel med utåt-svängd vägg, fig. 30, äro likaledes för-trädda i ett exemplar. Mynningens diam. är 17,5 cm., botten 10,5 cm. och höjden 9,0 cm. Godset är grovt och rött till färgen. Invändigt är kaklet försett med brun glasyr, delvis kornig som de tidigaste glasyrerna. Botten saknar skärtrådmärken och väggens utsida har tämligen tunna drejränder som äro synliga även på insidan; nederst är väggen slät och drejränderna vidtagna först på en höjd av 2,0 cm. från botten. På undersidan och i drejränderna på utsidan förekomma på några ställen sparsamma spår av bruk.

Såsom en direkt fortsättning av bägarkaklen få vi uppfatta *medaljongkaklen*, fig. 31—37. Kaklet består av ett högt rump och ett framför detta lagt blad, som har formen av en grund skål eller en tallrik. Närmast låta sig medaljongkaklen uppdelas i två grupper, sådana med slätt blad och sådana med dekorerat blad. Men även inom dessa båda grupper kunna olika variationer urskiljas.

De släta bladkaklen uppvisa tre varianter. Såsom den primitivaste av dessa ha vi att anse det fig. 31 avbildade kaklet. Detta uppträder i endast ett exemplar varjämte några få skärvor av rump

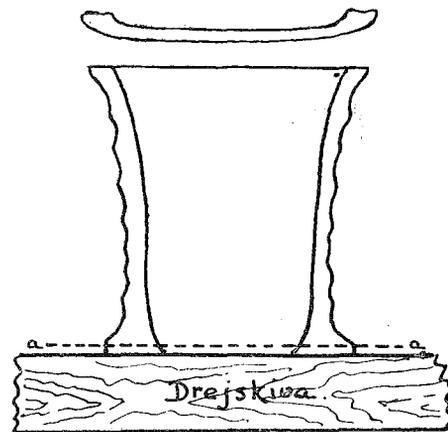

FIG. 32. TILLVERKNING AV KAKLET FIG. 31.

torde böra hänföras hit. Kaklet har följande mått: höjd 10,9 cm., bladets diam. 12,5, rumpets botten diam. 9,6 cm. Godset är gulaktigt, väl slammat men ej synnerligen hårt bränt. Bladet har en svagt kälad kant och är försett med en gulaktig i svagt grönt skiftande glasyr, som är så tunn att godsets kornighet framträder i ytan. Särskild uppmärksamhet förtjänar kaklets tillverkningssätt, fig. 32. Bladet och rumpet äro drejade var för sig. Rumpet har vid drejningen stått med sin underkant, den nu öppna delen, på drejskivan, och lerklösen varur rumpet tillverkats har svarvats så djupt nerifrån att någon botten icke återstått när den färdiga lerkroppen bortskars från skivan, vilket på vanligt sätt gjorts med skärtråd varefter tydliga märken kunna urskiljas. Då rumpet bortskars var den vid skivan direkt anliggande kanten något tjockare än dess väggar i övrigt och därigenom erhöles en tunn fläns, vars innerkant hade en oregelbunden rundning. Efter bortskärandet har denna innerkant tillformats fullkomligt rund, vil-

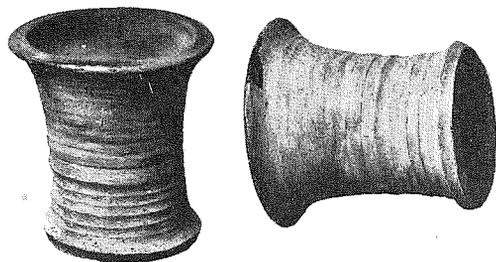

FIG. 33. MEDALJONGKAKEL, GRÖNGLASERAT, HALLWIL.

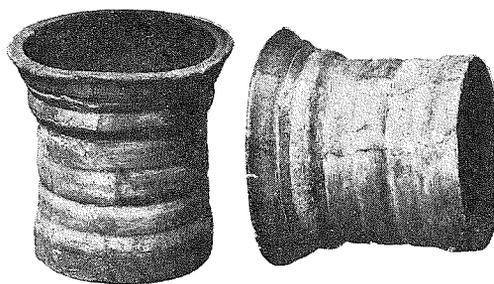

FIG. 34. MEDALJONGKAKEL, BRUNGLASERAT, HALLWIL.

ket tillgått så att den med fingrarna rullats uppåt. Godset var icke helt genombränt utan var inuti ännu grått och av brottytan mellan rumpet och bladet framgick att det senare påsatts på rumpets övre mynning innan bränningen skett. Inga som helst sotspår förekommo, däremot funnos såväl å väggarna som å rumpets underkant spår av lera.

Det fig. 33 avbildade kaklet är i formen mycket närsläktade med det nyss beskrivna. Även här har bladet en svagt kälad kant och är försett med en vanligen gulgrön, stundom dock djupgrön glasyr, som genom godsets grovhet är starkt kornig. Glasyren är dock här betydligt tjockare, stundom nästan emaljartat glansig. Godset är rödgrått, fint slammat och hårt bränt. Huvudmassan av de till denna typ hörande kaklen anträffades i graven utanför det bortre slottets södra fasad och har uppenbarligen tillhört en och samma ugn. Om omfattningen kunna vi få en föreställning, när jag nämner att av rumpskärvor här anträffats omkr. 75 exemplar och skärvor av kakelblad förekommo från samma plats till ett antal likaledes av omkr. 75. Trots denna jämförelsevis rika förekomst kunde dock icke en fullkomligt hel vägg er-

hållas. Skärvor tillhörande kaklets överdel läto sig i flera fall sätta samman och detsamma var förhållandet med skärvor från dess undre parti. Mittpartiet var emellertid alltid så svårt skadat att en förbindelse mellan över- och nederpartiet icke stod att erhålla. Det här avbildade kaklet är därför en icke fullt pålitlig rekonstruktion, så till vida att höjden endast är beräknad men icke exakt känd. Kaklet visar följande dimensioner: bladets diam. 12,5 cm., rumpets bottendiam. 9,7 cm., höjden omkr. 12,0 cm. Även här visar rumpets underkant märken efter skärträden. Dess nuvarande öppna parti har sålunda stått på drejskivan, och framför överkanten har bladet lagts före bränningen. Gentemot den först beskrivna typen, fig. 32, visar den nu ifrågavarande den olikheten att den nedtill befintliga i förra fallet mera tillfälligt erhållna flänsen nu utbildats till en grov valk med firsidig genomskärning, avsiktligt utförd vid rumpets drejning. Egentliga sotspår saknas, men här och där har en tunn svärtning av rök iakttagits. Såväl på väggarna som på rumpets undre kant hava spår av lera eller bruk kunnat skönjas.

Den tredje formen, fig. 34, har en be-

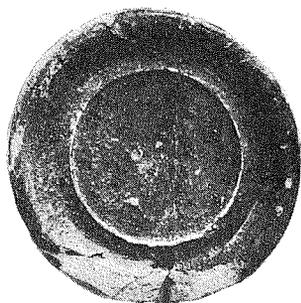

FIG. 35. MEDALJONGKAKEL, BRUNGLASERAT,
HALLWIL.

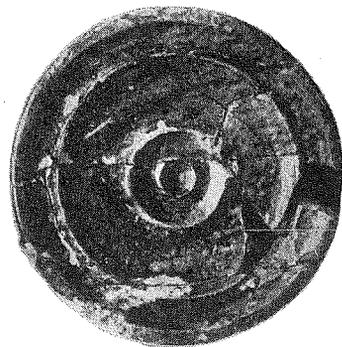

FIG. 36. MEDALJONGKAKEL, GRÖNGLASERAT,
HALLWIL.

tydligt djupare skål, vilken har en grov glasyr med stora blåsor. Godset är tegelrött till färgen. Det här avbildade kaklet har följande mått: höjd 12,4 cm., diam. vid främre mynningen 13,7 cm. Skålens djup är 3,5 cm. Utom de skärvaror som ingå i det avbildade kaklet hava endast ett fåtal fragment anträffats. Såväl till form som tillverkning avviker detta kakel från de två förut beskrivna. Bladet är icke lagt framför mynningen utan består av en rund skiva som inpressats i rumpet 3,5 cm. nedanför dettas överkant. Rumpet självt är icke svagt koniskt som hos de ovan beskrivna kaklen utan nästan cylindriskt och blott upptill svagt vidgat. Valken vid underkanten saknas. Sannolikt har även hos detta rump dess nuvarande öppna ända bildat bottnen vid drejningen. Med full säkerhet kan detta dock icke avgöras.

Den andra gruppen av medaljongkakel företrädes i fig. 35—37. Glasyren är vanligen grön, men även bruna kakel förekomma. Fig. 35 som är brun har en slät tallrik som blad. Hos det gröna kaklet, fig. 36, är bladet rikare utbildat och fig. 37, ävenledes grönt, har en dubbelros placerad i bladets centrum. Rumpet är jäm-

förelsevis högt, 12—13 cm. och är vid bakre öppningen försett med en grov valk. Tillverkningen har på vanligt sätt tillgått så att rumpet och bladet drejats för sig, varefter det senare fastsatts vid det förras främre öppning. Det har icke varit mig möjligt att fastställa på vilken led rumpet drejats. Inga säkra skärträdsspår ha kunnat iakttagas på rumpets undersida. Kaklen äro i något fall starkt svärtade av sot.

Ett med de senast berörda besläktat kakel är det fig. 38 återgivna fragmentet som haft en rosettformig fördjupning i mitten. Till sin grundidé är detta kakel ännu ett konkavkakel men formen är nu firsidig. Därmed är det blott ett mycket kort steg fram till kakel av det utseende som återgives i fig. 39. Rumpet är tämligen högt, kaklets hela höjd är 12,4 cm. Det är drejat för sig och är antagligen tillverkat på samma sätt som rumpen i 1500-talets reliefkakel, så nämligen att den mot bladet anliggande delen av rumpet stått på drejskivan och den vid rumpets bakre öppning liggande valken så att säga bildat rumpets myningskant. Förfaringssättet är sålunda

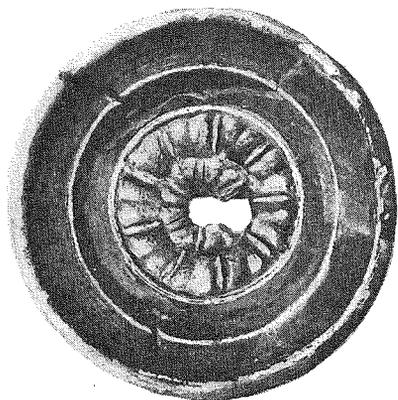

FIG. 37. MEDALJONGKAKEL, GRÖNGLASERAT, HALLWIL.

FIG. 38. FRAGMENT AV KONKAVT BLADKAKEL, BRUN OCH GUL GLASERAT, HALLWIL.

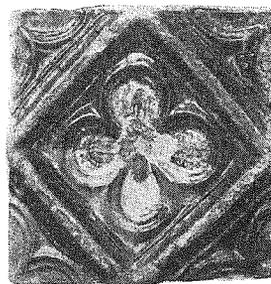

FIG. 39. BLADKAKEL, BRUN OCH GUL GLASERAT, HALLWIL.

omvänt mot utförandet av rumpet i de fig. 31—33 avbildade kaklen. Kakelbladet är en relieförnerad fyrkantig flisa som lagts mot rumpets främre öppning var- efter de mellan rumpet och flisans hörn uppkomna svicklarna inbakats med lera. Slutligen är i detta sammanhang att nämna ännu en kakeltyp med sexkantigt blad, vars enda dekor utgöres av att bladet av tre skårar är uppdelat så att det ser ut som vore det sammansatt av tre rhomber, fig. 40. De äldre formerna med högt rump äro grönglaserade, längre fram uppträda kakel vars tre fält äro glaserade i olika färger vanligen grönt, brunt och svart. Samtidigt blir också rumpet kortare. Denna typ är företrädd i flera tiotal exemplar.

Vi ha nu nått fram till renessanstidevarvets bladkakel med dess, särskilt i Schweiz och södra Tyskland rikt utbildade reliefkonst. Några prov på sådana kakel avbildas i fig. 40—45; sammanlagt äro ett 30-tal olika typer företrädda från Hallwil. Ännu en tid framåt bibehålla dessa kakel det höga rumpet men redan

vid 1500-talets slut inträder en reducere- ring av detsamma, så att det erhåller formen av en låg ram, densamma som det äger ännu i dag och som sålunda är den sista kvarlevan av det höga pokalformiga kärl utan botten som vi funno som rump till fig. 31.

Inom de till medeltiden hörande typ- grupper som nu berörts, dominera bä- garkaklet och medaljongkaklet, medan de konvexa kaklen äro företrädda i endast ett fåtal exemplar. Detta understryker blott, vad som förut bl. a. av Lauffer framhållits, att konvexkaklet är begrän- sat huvudsakligen till ett mindre om- råde i östra Alperna, men att i Schweiz och Tyskland utvecklingen är byggd på de konkava kaklen. Vi skola nu för- söka att på grundval av det framlagda materialet giva en historisk överblick över de i Hallwil företrädda typerna före renes- sansens reliefprydda bladkakel.

Det äldsta kaklet är det som företrä- des av fig. 21—26, de små oglaserade bä- garna vilka som redan nämnts till sin huvudsakligaste del torde tillhöra tiden före år 1000. Huvudparten av hithöran- de fragment anträffades i slottets äldsta

kulturlager söder om det med all sannolikhet under 1000-talets början uppförda Kärntornet. De övriga fynd som anträffades i detta kulturlager utgöras av krukskärvor av vanligen svagt rödbränd, men även av svartbränd lera samt av brända lerstycken, s. k. kline, som utgjort tätning i en husvägg. Kaklen ha tillhört en ugn i ett primitivt hus, som förstörts av brand innan Kärntornet byggdes.

Slottet är uppfört på två öar och Kärnan ligger på den västra ön som är högre belägen och åstadkommen med konst genom att en djup vallgrav vid borgens anläggning inskurits i en hög moränvall av lera¹⁸. Den västra ön var egentligen en sumpmark som delvis bildade skydd åt den äldsta borgen. Under en lerutfyllning, som gjorts på 1300-talet, anträffades ett torvlager och i detta lågo inbäddade plankor och trästockar som delvis utgjorde bottenskikten till de trähus som under en tidigare del av medeltiden varit uppförda här. I leran anträffade keramiska rester visa på en bebyggelse här redan på 1000-talet. Även här anträffades en del kakelskärvor, närmast som fig. 25 och även av samma nästan stengodsartat hårdbrända material.

Slutligen anträffades ett fåtal skärvor av oglaserade bågarkakel i slottsgravarna. Dessa voro anmärkningsvärt fattiga på fynd före medeltidens slut, uppenbarligen beroende på att före eldvapnens införande man tillmätt det skydd, gravarna kunde lämna, en så stor försvars betydelse, att dessa med jämna mellanrum uppremsats. De bågarkakel, som här anträffades, utgjordes blott av mindre brott-

stycken. De syntes emellertid angiva en vidare mynning, godset var något grövre slammat och drejvalkarna hade en annan karaktär än hos de bågarkakel som tillvaratogos vid Kärnan eller å den främre slottsön. Troligen hava vi här med kakelrester att göra, som tillhöra en något senare tidsperiod.

Huru ugnsväggen varit uppbyggd låter sig icke med bestämdhet avgöra. Att kaklen icke suttit med botten utåt är säkert. Hava de suttit transversalt mot väggen har kaklets mynning suttit i väggens ytterliv och mellan dess botten och själva härdrummet har legat en isolerande vägg av lera. Vissa tecken tyda dock på att kärnen bildat jämnloppande strängar i ett kupol- eller tunnvalv med det ena kärlets botten instucken i det andras mynning.

Från de nu beskrivna bågarkaklen fram till de glaserade, fig. 27—30 är ett långt språng i tiden. Dessa visa den jämna, tjocka och glansiga glasyr, som är kännetecknande för tiden 1450—1650; det är emellertid troligt att kaklen snarare tillhörde den tidigare än den senare delen av denna tidsperiod. Äldst synes det kakel vara som består av de fig. 27 avbildade fragmenten. Inget helt kakel har kunnat sammansättas av denna typ. Glasyren är gulgrön till färgen, tjock men med små gropar i motsats till de övriga bågarkaklen, vars glasyr är jämn med ett fint krakelerat nätverk. Av glasyren att döma skulle fig. 27 rent av kunna sättas före 1400-talets mitt. Även formen avviker något, i det att mynningen är tunn och vid kanten plan eller svagt kälad, medan de övriga kaklen ha en bred utåtvikt mynningskant. Dessa kakel ha med

¹⁸ Lithberg, Slottet Hallwil, Stockholm 1926, sid. 11 ff.

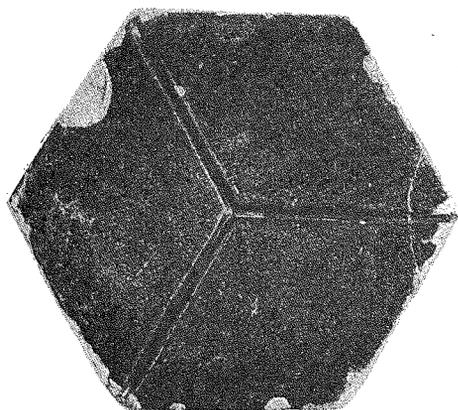

FIG. 40. BLADKAKEL, GRÖNGLASERAT, HALLWIL.

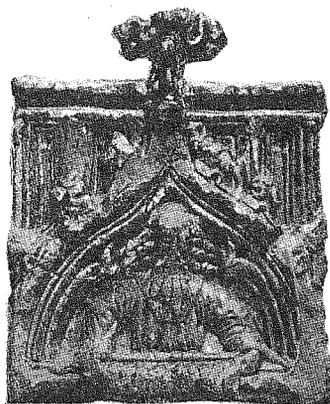

FIG. 41. KRÖNKAKEL, GRÖNGLASERAT, HALLWIL.

all säkerhet suttit transversalt i väggen med den glaserade insidan som skådesida. Avsaknaden av sotspår å fig. 27, 29 och 30 synes ge vid handen att en isolerande vägg funnits mellan kaklets botten och härdrummet. Om så varit fallet även för fig. 28 är mera osäkert, på grund av de här förekommande sotspåren. Det må dock härvid anmärkas att om leran icke är alldeles tätt packad, röken kan intränga i håligheterna, och svärtningar på kaklet härigenom kunna uppstå.

Ehuru typologiskt yngre måste dock de fig. 31—34 avbildade medaljongkaklen vara till tiden äldre än de sist beskrivna bågarkaklen. Glasyren är vida grövre, stundom mycket tunn men alltid starkt kornig eller blåsig. Glaserade fragment uppträda i minst ett 100,000-tal i fyndet i dess helhet. Kärll- och kakelformar låta sig datera från 1400-talets mitt och fram till våra dagar och glasyren hos 1500-talets kärll och kakel, hos motsvarande föremål från 1600-talet o. s. v. äro fullkomligt överensstämmande. Men den glasyrtyp som återfinnes på

de ifrågavarande medaljongkaklen låta sig icke inpassa i något sammanhang efter 1450. Som redan nämnts tillhöra de till fig. 33 attribuerbara skärvorna uppenbarligen en och samma ugn. Fyndplatsen anger att denna ugn varit uppsatt i borte slottets södra parti. Detta har vid något tillfälle förstörts av brand och därpå återställt i sitt nuvarande skick, men detta har ägt rum innan det här befintliga runda hörntornet någon gång under 1400-talets senare del, och troligast omkr. 1470, uppfördes. År 1415 erövrades slottet av staten Bern och sköts därvid i brand. Slottsräkenskaperna som annars äro förhanden ända från 1300-talets slut saknas just för åren 1415—1418 och lämna oss därför inga upplysningar om de reparationer som utfördes efter 1415 års brand. Innan det nämnda sydpartiet uppfördes i sitt nuvarande skick hade det haft en annan rumsindelning och bottenplanet till en eldstad var förhanden i golvet till denna äldre byggnad. Efter 1418 och till århundradets slut äro slottsräkenskaperna

bevarade och en eldsvåda med därpå följande omfattande reparation från denna tidsrymd skulle ovillkorligen ha på något vis skymtat i urkunderna. Innan 1415 års brand hade strax före år 1380 en eldsvåda härjat slottet. Till någon av dessa två tidpunkter måste vi förlägga förstöringen av sydpartiet och den därmed följande raseringen av ugnen. Under alla omständigheter skulle kaklen sålunda härstamma senast från åren omkr. 1400. Med stor sannolikhet ha vi att göra med kakel från 1300-talet.

Kaklen fig. 31, 33 ha det gemensamt att bladet består av en tallrik som är lagd framför rumpets mynning, och att bladets rand är tunn och svagt kälad alldeles som i de äldsta bägarkaklen, fig. 21. Fig. 31 har emellertid en mera utpräglad bägarform, och konturen av rumpets bakre mynning visar en primitivare behandling än vad fallet är hos fig. 33; det står till hela sin habitus ännu mycket nära den tradition som företrädes av de äldsta bägarkaklen. Det är också, liksom även fig. 33, tillverkat som en kruka, ehuru saknande botten. Spåren av lerbruk visa att mellan kaklet och hårdrummet befunnit sig en isolerande vägg. Kaklets inre har sålunda bildat ett åt alla håll slutet rum. Detta för oss in på frågan om kaklets värmetekniska uppgift. Den förklaring som allmänt antagits för att man överhuvud anbragt kärl i ugnens väggar är den att man därigenom skulle lätta utstrålningen åt rummet samtidigt som utstrålningsytan ökades. En dylik tolkning av orsaken till kakelväggens uppkomst synes mig förutsetta en förmåga av teoretiskt fysiskt tänkande som man knappast kan till-

mäta den kulturkrets ur vilken kakelugnen framgick. Den ökade värmeutstrålningen är väl snarare en erfarenhet i andra hand, men att man skulle ha sagt sig: »om jag nu gör detta ugnsvälv av krukor i stället för av enbart sten och lera erhåller jag en större värmeintensitet», det är ett påstående som alltför mycket har karaktären av nutida katederspekulation. Jag skall längre fram återkomma till frågan. I detta sammanhang må det vara nog att påpeka att i en ugn uppbyggd av kakel, vilkas inre hållighet var åt alla håll slutet, bildade dessa, sedan luften inuti dem blivit uppvärmd, en behållare för varmluft, som sedan endast långsamt utstrålade. Ett antal sådana kakel bildade, liksom de av i varandra instuckna krukor bestående valvsträngarna i krukemakerugnarna, en motsvarighet till de nuvarande kakelugnarnas rörgångar.

Kaklet fig. 34 är nära besläktat med de två nu berörda formerna, men skiljer sig från dessa genom att skålen är djupare och även annorlunda gjord, i det att den erhållits genom en i rumpets framsida inpressad rund platta. Den grova glasyren synes hänföra även detta kakel till en tidig del av de glaserade lerkärlens tidevarv. Det må ock erinras om att den i konstanzermålningen avbildade ugnen icke nödvändigtvis behöver, såsom man allmänt antagit, vara uppförd av bägarkakel utan snarare synes hava haft en vägg av kakel motsvarande de fig. 31—34 avbildade formerna.

Den andra gruppen medaljongkakel, fig. 35—37, har den jämna gröna eller bruna glasyr som vi redan känna från de glaserade bägarkaklen. Den tunna, svagt

kälade kanten är nu försvunnen och ersatt med ett rikare profilerat brätte, motsvarande den utvikta mynningskant vi träffade hos de senare bågarkaklen. Av allt att döma äro dessa kakel, såväl medaljong- som bågarkakel samhöriga i tid. Gent emot de förut berörda visa de också den avvikelser att sotspår ej sällan förekomma på kaklets rump.

Så länge kaklet hade ett runt blad kunde icke en hel kakelvägg skapas. Å konstantermålningen kunna vi iakttaga huru svicklarna mellan de större kaklen utfyllts av sådana i mindre format. I avsikt att klä väggen hel och hållen har man givit bladet raka kanter och därvid gjordes bladet polygont eller firsidigt. De polygona, här sexsidiga, kaklen hava en mycket sparsam förekomst och beteckna uppenbarligen en mera kortvarig episod i bladkaklets utveckling. Det blir det firsidiga kaklet som helt slår igenom, och detta har erhållits så att man ersatt det framför rumpets mynning lagda runda eller polygona bladet med en firsidig flisa. I det fig. 38 avbildade fragmentet har denna flisa haft formen av en firsidig skål.

Så länge runda kakel på större eller mindre avstånd insattes i ugnsväggen kunde ugnen erhålla vilket tvärsnitt som helst. Men så fort ugnsväggen uppfördes av plana kakelblad som helt utfyllde denna blev en sådan kakelform bestämmande för ugnens tvärsnitt, som nu måste erhålla vinklar och få en polygon eller kvadratisk grundplan. Den prismatiska ugnen är en nödvändig följd av de vid medeltidens slut uppträdande plana firsidiga bladkaklen.

I hela det stora kakelmaterialet från

Hallwil bilda de konvexa kaklen endast en obetydlig bråkdel. Det är också i full överensstämmelse med vad vi annars veta om det konvexa kaklets utbredning. Fullkomligt ensamstående är den fig. 20 avbildade typen. Murbruksspåren visa att kärlet varit inmurat, och insidan är delvis svärtad av rök. Det är genom detta enda föremål omöjligt att draga några slutsatser om ugnens konstruktion. Det lilla kaklet med ansiktsmasken är bland fynden från Hallwil ensamt i sitt slag, men annars är typen känd från museerna i Basel och Zürich. Den synes tills vidare vara begränsad till Schweiz. Något talrikare äro de släta konvexkaklen, vilka ha en jämn mörkgrön glasyr av det slag, vi känna alltifrån medeltidens slut. De röksvärtade insidorna synas visa, att kaklet med sin öppning legat i direkt förbindelse med ugnens härdrum. Såsom av detaljbeskrivningen framgått äro samtliga dessa kakel tillverkade så att de stått med skådesidan på drejskivan. De äro tillverkade som konkavkakel och kunna sålunda icke betecknas som verkliga konvexkakel. I den schweiziska kakelindustriens historia äro de tills vidare episoder, som falla utanför de stora linjerna för kaklets utveckling.

Vi kunna nu gå att sammanfatta de resultat till vilka granskningen av kakelfynden i Hallwil lett. Meringers även av Lauffer omfattade åsikt att kaklets förhistoria vore att söka i krukmakareugnen synes hava fullt grundade skäl för att anses riktig. Denmas valv kunde vara uppfört av krukor som voro instoppade den ena i den andra och ordnade antingen i ringar till ett kupolvalv eller

FIG. 42—43. BLADKAKEL, GRÖNGLASERADE, HALLWIL.

i bågar till ett tunnvalv; krukorna kunde även vara centripetalt ställda, och i de fynd som gjorts hava de då varit placerade med botten vettande mot valvets utsida. Från detta ugnsvälv leder en linje upp till den högre byggnadskonstens krukvalv och en annan fram till kakelugnen.

Krukvalvet synes under antiken varit begränsat till krukumakargugnen och till den högre byggnadskonstens valvslagning. Värmekällan i det antika huset synes ha utgjorts av en öppen härd, av flyttbara kolbäcken och i en något senare tid av hypokaustanordningar, som från att ursprungligen hava tillhört badinrättningarna, med tiden fingo tillämpning även för bostadsrummen. Under kejsartiden utvidgades det romerska rikets gränser upp till Donau och utefter Rhen ända till dennas mynning. Och med den politiska maktutvidgningen följde även hela den övriga romerska civilisationen på gott och ont. Över allt där romarna satte sin fot finna vi ruiner av romerska bad och av privata hus med den romerska hypokaustanordningen. Att denna dröjer kvar

norr om Alperna långt efter det romerska väldets fall visa anläggningarna från 800-talet i Sankt Gallens kloster i nordöstra Schweiz och besläktade anordningar anträffas ännu många århundraden senare.

Då det romerska väldets nordgräns omkr. 400 e. Kr. bröts ner av fria germanska folkstammar medförde de sina av ålder brukade bostadsformer, där stugans värmekälla utgjordes av en välvd ugn. I likhet med den romerska hypokausten hade denna ugn ursprungligen tillhört den för de germanska ångbaderna uppförda badstugan och från denna flyttat in i den dagliga bostaden. I brytningszonen mellan tidigare antik och nyare germansk civilisation — ungefär i området mellan Alperna och Donau — erhåller denna ugn en omvandling som medför den nutida kakelugnen till resultat.

Ugnens valv var, såsom i primitiva ugnar ännu i dag uppfört av sten och lera, som även en tid efter eldens utslocknande utstrålade värme i rummet. Hade stenen blivit ordentligt upphettad kunde värmen även bliva rätt långvarig men för

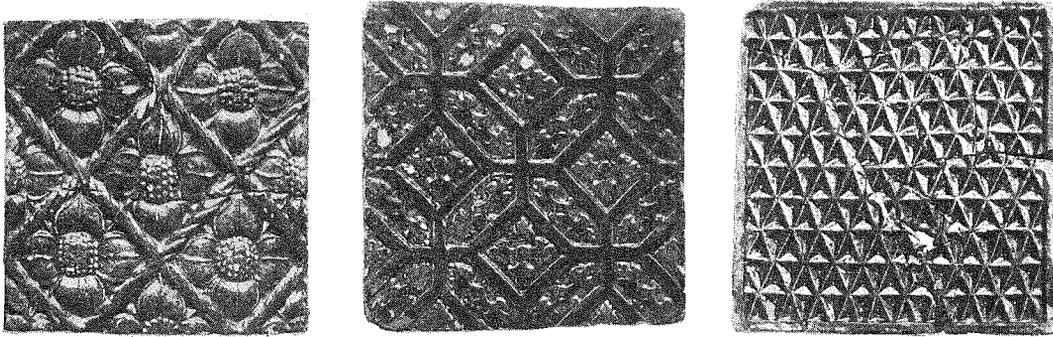

FIG. 44—46. BLADKAKEL, GRÖNGLASERADE, HALLWIL.

detta fordrades riklig eldning. Man befann sig i en trakt som hade ett vinterklimat lika strängt som det nordiska, men den befolkning som bodde kvar efter den germanska invasionen och som antog dennas kultur hade andra anspråk på trivseln inomhus än de primitivare inkräkterna. Nu tog man till hjälp erfarenheterna från de antika brännugnarna. Sådana måste också ha funnits i stort antal, ty över allt där romarna gått fram ha de lämnat efter sig massor av tegel och finbränt lergods.

En värmeugn uppförd med ett valv av krukor kunde erhålla en långt större smidighet och kunde genom materialets ringa tyngd med lätthet göras betydligt större än en stenugn och redan därigenom erhöles en ökad praktisk effekt, då utstrålningsytan blev så mycket större. Men en dylik ugn hade andra långt tyngre vägande fördelar som man genom brännugnarna kommit till insikt om. För det första måste den ha krävt mindre bränsle, då den av krukor bestående jämförelsevis tunna väggen upphettades långt förr än den klumpiga stenväggen och vidare bildade krukorna, som jag ovan fram-

hållit, ett system av behållare för varmluft som de under avsvandandet långsamt gävo ifrån sig. Detta gällde emellertid endast under den förutsättningen att de, därest de sutto centripetalt med botten utåt, voro medelst en tunnare vägg isolerade från själva härdrummet, eller om de voro instuckna i varandra bildade verkliga rörgångar.

De äldsta kaklen i Hallwil synas härstamma från ett valv av det senare slaget. Endast så kan den omständigheten att de visa lerspår både på in- och utsidan och att de vid ugnens raserande blivit mest krossade vid mitten erhålla en rimlig förklaring. Och de tre i varandra instuckna bågarkaklen i fyndet från Strassburg härstamma med en till visshet gränsande sannolikhet från en bågsträng av nu antydda art. Strassburgerfyndet *kan* härröra från en brännugn, men för Hallwilkaklen är varje sådan möjlighet utesluten. De måste härröra från en värmeugn i det hus som under karolingisk eller senkarolingisk tid uppförts på borgkullen.

Ur de med botten utåtvända krukorna ha vi att söka det konvexa kaklets

upphov. Tillräckliga observationer rörande hithörande ugnars byggnad — om verkligen den isolerande väggen mellan kärnen och härdrummet funnits — hava ännu icke gjorts, men då en dylik vägg, som vi strax skola se, funnits för de tidigaste medaljongkaklen, kan tillvaron av en sådan vägg i de äldre konvexkakliga ugnarna anses i högsta grad sannolik.

Jag vore benägen att uppfatta ugnen med rörgångar av instoppade kärler som en västalpina form och ugnen med centripetalt ställda konvexkaklet som ostalpin. Det är nämligen ur den förras käriformer som de senare västalpina och de från dem härstammande nordgermanska kakeltyperna utbildas, under det att det ostalpina konvexkaklet i stort sett stannat i växten och genom århundraden bibehållits i den ursprungliga formen.

Av någon anledning har man inom det västalpina området under loppet av medeltiden vidtagit den förändringen att även här kärnen placerats centripetalt men nu med mynningen i väggens utsida. Fördelarna av det lätta materialet, den lättare uppeldningen och den ökade utstrålningen voro alltjämt kvar, men som varaktig värmekälla kunde en dylik ugn icke mäta sig med vare sig den av i varandra instoppade krukor uppförda eller med den konvexkakliga ugnen, därest denna varit uppförd på sätt som nyss antagits. Det är emellertid troligt att det är just sistnämnda ugn, som givit impulsen till det konkava kaklets senare utveckling.

Man hade inom det västra området lärt sig inse det konvexa kaklets värmekniska fördelar och man önskar på basis av den inhemska konkava kakelformen

uppnå en mot den ostligare typen svarande effektivitet. Detta tillgår så att man täpper kaklets mot rummet vättande mynning, genom att antingen som hos fig. 34 i denna inpressa en rund skiva eller att som i fig. 31—33 lägga en liknande skiva framför mynningen. I sidoprojektion har detta nya kakel ännu fullkomligt bevarat den tidigare bägerformen. Särskilt framträdande är detta hos fig. 31. Rumpet är intet annat än en bägare som icke försetts med botten och den tjocka fläns som senare möter oss vid varje kakelrumps baksida visar sig här tydligt hava uppstått ur den tjockare valk som rumpet under arbetet måste hålla som stöd mot skivan och vars ore-gelbundna innerkant i den ännu mjuka leran tummats till med fingrarna. Ännu återfinnes även den äldre bägerens tunna kälade mynningskant, vilken hos de senare medaljongkaklen, fig. 35—37, omvandlats till ett bredare brätte.

De omständigheter under vilka kaklen som fig. 33 anträffades giva vid handen att de tillhörde 1300-talet. Denna datering har bestyrkts genom att bland ruinerna efter ett par schweiziska borgar, som med visshet förstörts under 1370—1380-talen anträffats kakel av alldeles samma former och med fullkomligt lika glasyr. Typen måste sålunda vara färdigbildad senast vid 1300-talets mitt.

Viktig är iakttagelsen att rumpet även på själva bakre kanten visar spår av lera under det att inga spår av sot iakttagits. Kaklet och härdrummet ha varit skilda av en vägg och det var denna som gjorde det förra till varmluftsbehållare. Insikten om de värmekniska fördelarna hos det framtill slutna konkavkaklet kan

knappast hava vunnits annat än genom konvexkaklet. Det äro erfarenheter, gjorda inom dettas utbredningsområde, som man tillämpar i de västligare alp-områdena utan att likväl uppgiva själva den av en långvarig tradition befästa kakelformen.

Men icke ens den tidigare öppna bägarformen övergavs helt och hållet. Enligt fynden i Hallwil levde den ännu omkring år 1500 jämsides med senare former av medaljongkakel och med de numera vanliga fyrsidiga bladkaklen. Under mellantiden synes en väsentlig förändring hava inträffat i själva ugnens konstruktion i det de numera talrika sotspåren på kaklens insida visa att den mot hårdrummet isolerande väggen uppgivits eller är på väg att försvinna. Av de grönglaserade kaklen med insvängd vägg har den enligt glasyr och form äldre typen, fig. 27, lerspår men inga sotmärken, var emot den yngre typen fig. 28, är sotad. De tvenne andra bägarkaklen, fig. 29, 30, hava i likhet med fig. 27 lerspår utan sotmärken. Sotning förekommer å medaljongkaklen fig. 35—37 och äro hos de fyrsidiga bladkaklen regel. Även i konstruktionen av själva kaklet har en förändring inträffat. Hos de äldre medaljongkaklen, fig. 31—34 stod rumpet under tillverkningen med den tjocka flänsen på drejskivan. På vilken led de yngre medaljongkaklens rump tillverkats har icke varit möjligt att avgöra. Hos de fyrsidiga bladkaklen visar rumpet emellertid vid den ända som ligger emot bladet tydliga märken av skärtråden. Detta rump är sålunda drejat på motsatt led och flänsen är numera dettas mynningskant.

I den diskussion som förts om kaklets uppkomst och äldre utveckling hävdades av Meringer med all makt att det fyrsidiga bladkaklet uppstått ur det konvexa kaklet. Gentemot detta gjorde Lauffer¹⁹ gällande att det var i konkavkaklet som man hade att söka det fyrsidiga kaklets närmaste föregångare. Otvivelaktigt är Lauffers uppfattning den rätta. Det äldsta kakelbladet gjordes i överensstämmelse med den tidigare bägaren runt. I Konstanzerugnen ha vi sett exempel på hur man med mindre kakel sökte fylla ut svicklarna mellan de större runda kaklen. Sedan en gång språnget från bägare till bladkakel var taget och det sistnämnda börjat tillverkas med rump och blad i skilda stycken, kunde svicklarna lätt utfyllas genom att man gav bladet ändamålsenligare former, polygona eller fyrsidiga. Omvandlingen äger rum under den senare gotiken. Mer än något föregående visar detta tidevarv i sin konstindustri en förkärlek för en rik, stundom våldsamt rik arkitektonisk och plastisk utsmyckning. Det är denna den senare gotikens lynesart, som satt sin prägel på kaklets vidare utveckling fram till den tidpunkt då en nyare keramisk stil genom fajansmåleriet bryter igenom. Hela detta förlopp tillhör emellertid mera den dekorativa konstens historia än det tillhör själva kaklets utvecklingshistoria.

De tidigaste fyrsidiga bladkaklen uppträda i ett flertal former, de kunna ha en buckla inåt erinrande om ett konkavkakel, en buckla utåt som ett konvexkakel, en med figurer eller listverk ut-

¹⁹ Lauffer, Geschichte des Kachelofens, sid. 155 f.

fylld nisch o. s. v. Man har velat ordna dessa former i vissa typologiska serier, men därvid förgätit att vad man velat uppfatta som mellanled i en utvecklingskedja ofta lika gärna kan vara sekundära anpassningsformer. Tron på en lagbundenhet i utvecklingen så stark att inom en viss föremålsgrupp genom minimala förändringar ett visst slutresultat endast långsamt och steg för steg uppnås tillhör det typologiska betraktelsesättets ungdomsår. I själva verket försiggår utvecklingen språngvis genom att nära befryndade utvecklingskedjor ömsesidigt befrukta varandra. I kaklets historia såsom jag velat uppfatta den bildade de i varandra instoppade krukorna ett avslutat tidevarv. De samtidiga centripetalt ställda konvexkaklen visa en oavbruten konstans till våra dagar. Möjligen är det under inflytande härifrån som ugnsväggen av centripetalt ställda konkavkakel tillkommit. Det är vidare från samma håll som impulsen till konkavkaklets förändring till medaljongkakel erhållits och det

är *nu* som en utgångspunkt skapats för utvecklingen till det fyrsidiga bladkaklet och därmed också till den prismatiska ugnen. Fyrsidigheten som sådan kan emellertid ha uppnåtts även så att konvexkaklets mynning, när leran ännu var mjuk, erhöll en kvadratisk form. Fynd från mellersta Tyskland tyckas ge vid handen att sådana kakel varit i bruk tidigare än de ovan diskuterade medaljongkaklen. Vissa svårigheter för en diskussion av dessa frågor yppa sig genom att det föreliggande fyndmaterialet ännu är ytterst dåligt daterat.

Fynden i Hallwil erbjuda en serie av daterbara föremål knutna till en enda plats och även till en enda obruten familjebesittning. Det vetenskapliga värdet av ett dylikt material ligger i öppen dag och jag har genom en analys därav velat lämna ett bidrag till utvecklingshistorien av en kulturföreteelse, som helt visst i sina enskildheter ännu erbjuder många olösta spörsmål.

GUSTAF ADOLF ENGMAN,

EN SÖRMLÄNSK MÅLARE UNDER 1800-TALETS FÖRRA HÄLFT.

AV

GOVERT INDEBETOU.

I Tidning för Södermanland nr 72 för fredagen den 11 september 1840 finnes följande notis:

I en dald i Kolmårdsbergen, på gränsen mellan Östergöthland och Södermanland, bor för närvarande en konstnär, hwars sinne för målningskonsten kan jämföras med Hörbergs, ehuru han i snille torde stå honom efter. Utan annan undervisning, än tillfälle att studera taflesamlingar på åtskilliga Herregöds, samt muntliga råd och underrättelser af Professor Westin, under några få besök på hans atelier, har han uppnått en förwånande skicklighet, och redan hafwa tvenne kyrkor i Södermanland tillegnat sig Altartaflor af hans hand. Den ena målade han redan för flera år sedan, ehuru den först förlidna året blifwit inköpt; den sednare på hwilken han arbetade ett år, är denna sommar fulländad, och inwigdes den 9 Augusti. Som han nu i tvenne år lefwat helt och hållet för sin konst, är skäl förmoda, att han allt mera förkofrar sig deri, helst han eger en vacker samling äldre oljefärgsmålningar, och ständigt ökar den. — Man förwånas, när man på

en väg, som blott af gående kan begagnas, ankommer till hans bostad, hwars väggar inwändigt rundtom beklädas af målningar och der allt wittnar om en smak, wida öfwer hwad man på detta ställe kunnat wänta. I brist på annan lokal, nödgades han måla sin sednaste altartafla på en loge, der han utom andra swårigheter, äfwen hade att bekämpa den af falska dagrar, som från alla håll inträngde genom de glesa wäggarna.

Redan i samma tidning nr 85 för tisdagen den 27 oktober samma år lämnas en ny uppgift om Engman av följande lydelse:

Målaren Gustaf Adolf Engman, boende inom denna provins, företer det nog owanliga exemplet på inneboende naturanlag, som, oaktadt nästan total brist på undervisning och tillfälle till studier, kunnat så uppöfwas, att deras egare nu mera lefwer endast *af* och *för* sin konst. — Han är född i Wadstena 1792. Tidigt beröfwad föräldrars omwårdnad, war han redan före 11 års ålder upptagen af 3 särskilda personer, som den ena efter den andra bortrycktes från den späda foster-

FIG. 1. HOVMARSKALKEN GREVE CORFITZ LUDVIG
BECK-FRIIS 1767—1834.

sonen, utan att lemna honom ringaste medel till fortkomst. Från Norrköping, der han sednast bott, ställde nu gossen kosan mot sin födelsestad, i afsigt att der träffa någon af sina släktingar och anförwandter, som wille hjälpa honom; men hans närmaste woro döda eller bortflyttade och ingen wille en gång hysa den huswille. Ensam och öfvergifwen wandrade han nu på måfå af mot Småländska gränsen. Wid en kyrka träffade han en Söndag en bondhustru, som erbjöd honom bli wallhjon hos sig, och i sådan egenskap hemförde honom, ridande bakpå samma häst hon sjelf begagnade. Från Oktober 1804 till fram uti Januari månad gick han nu wall med gettren, men usla kläder och knapp föda gjorde snart hans wistande här odrägligt. I skogen träffade han äfwen en gammal soldat,

som sade: gosse, du passar icke att gå här och wara wallpojke, utan gif dig ut igen och gå till Stockholm, så blir det väl någon råd. Dessa ord werkade. Några skilling som bifogades woro en tillräcklig reskassa, och efter att ha underrättat sitt husbondfolk om sin afsigt, wandrade han åter ut i werlden, för att, som det heter i sagorna, söka sin lycka. En afton ankom wår wandrare till en herrgård, der han erhöill nattherberge. Följande dagen rasade ett yrwäder, som gjorde det omöjligt att lemna stället; detta fortfor i flera dagar och sedan gossen under denna tid wisat prof af tjenstaktighet och sitt glada lynne, blef han här antagen till betjentgosse. Ända till i Augusti 1807 wistades han nu på detta ställe, der han emedlertid strängt behandlades och ingenting fick lära. I Norrköping hade han en tid warit hållen i skola, men någon vidare underwising hade han sedan icke åtnjutit. Alla lediga stunder egnade han likwäl åt läsning, särdeles af historien, och erhöill på detta sätt något kunskaper. Ware sig nu att den stränghet, med hwilken han stundom straffades, eller minnet af friheten under det fordna kringirrande lefnadssättet, wäckte begär efter ombyte, nog af: en vacker Augusti-afton, sedan bordsilwret war inlagdt och allt som hörde till hans tjenst wäl i ordningstäldt, anträdde wår yngling åter sin wandring ut i det fria, beswärad endast af ett litet knyte med kläder. Han begaf sig nu till Stockholm, uppsökte der några släktingar, hwilka han bad skaffa sig i handtwerkslära eller på någon annan plats; men alla försök i detta afseende strandade mot den omständigheten att inga betyg eller ens prestbesked kunde företes.

Då han icke wille ligga släkten till last återstod nu ingenting annat, än att återwända dit, hwarifrån han kommit. Med tungt hjerta började han således sin återmarsch och innan kort instälde sig wår rymmare åter på herrgården. Mot förmodan blef han der temligen wäl emottagen, inträdde ånyo i sin tjenst, och qwarblef här ännu 2:ne år. Han längtade då ut. Med sitt herrskaps begifwande och denna gång försedd med betyg begaf han sig åter till Stockholm. Han fick här tjenst som betjent och blef 1814 antagen till Kammartjenare och sedermera Hofmästare hos en förnäm familj från landet, hwilken för tillfället wästades i staden. Under de 13 år han nu qwarblef på samma ställe, hade han tillfälle öfwa sina naturliga anlag. Som barn hade hans käraste sysselsättning warit att betrakta det förfallna klostret i Wadstena med sina grafwar och helgonbilder eller, när så tilläts, S:t Britas bönkammare med sina talrika målningar. Han egde nu tillfälle att studera en mängd målningar och gravyrer och började snart renovera gamla oljetaflor, som han från alla håll sökte förskaffa sig. Hans talang, som nu blef bemärkt, förskaffade honom löfte om underwisning; och det war i sådant ändamål han en eller annan gång besökte Professor Westins atelier och der fick röna mycken uppmuntran, men omständigheter inträffade som gjorde hans närwaro hemma nödwändig och hindrade underwisningens fortgång. På detta sätt växte både hans håg och skicklighet. Då han sedermera erbjöds en widsträcktare befattning i ett stort hus, men förbjöds »taga i penseln», höll han sig wäl en tid skadeslös genom att i blyharts afteckna

FIG. 2. FRIHERRINNAN FREDRICA SOPHIE LYBECKER,
F. GRANSCHOUG, 1781—1863.

och noga studera det rika galleri, hwar till han nu hade tillträde, men fann sig snart mest belåten att begagna det löfte han erhållit, att få återwända till sin förra tjenst, om han ej skulle trifwas, och på detta ställe har wår konstnär, såsom ett *fac-totum* i sin genre, sedermera förblifwit tills för ett par år sedan, då han bosatte sig på ett aflägset ställe i Kolmårdsbergen, der han sedan endast sysselsatt sig med att måla. Af de omkring 30 oljefärgstaflor, hans pensel åstadkommit, finnas 2:ne altartaflor uppsatte i Lerbo och Ö. Wingåkers kyrkor.

För den som till äwentyrs kunde önska communicera sig med denne man, torde icke wara ur wägen att nämna, att han bor inom sistnämnda socken, hwars postgång är på Nyköping.

Vem var då denne Engman, som i det föregående skildras så romantiskt? Den frågan är ej lätt att besvara, även om i det följande en del faktiska uppgifter kunna lämnas om honom.

I Vadstena föddes den 18 oktober 1791 en GUSTAF ADOLF, oäkta son till Catharina Charlotta de Bada. Landsarkivarien Carl M. Kjellberg har härom godhetsfullt meddelat följande:

»Betjänten GUSTAF ADOLF ENGMAN, född i Vadstena 1791, kom 1805 från Vadstena till Rystads socken i Östergötland. Han finns emellertid ej upptagen i Vadstena husförhörböcker för tiden 1801—10. Flyttningsslängd för denna tid saknas också. Jag har försökt alla möjligheter för att få bevis för hans identitet med Cath. Charl. de Badas oäkta son, men förgäves. Dock stämmer ju både födelseår och ort för båda. Jag är övertygad, att de äro identiska, men varifrån namnet Engman kommit, är omöjligt att ens gissa på. I Rystads husförhörsbok står emellertid antecknat: præmium vid 1:a nattvardsgång, »bortgången utan besked 1808». Han synes ha varit betjänt på Staby säteri hos major Joh. Fredr. Oldenburg.

Cath. Charlotta de Bada födde 18/4 1794 ännu en oäkta son, Johan (Johannes), tvilling med ett annat, dock dödfött barn, som 1801—1810 i husförhörsboken för Vadstena står upptagen med namnet Johannes de Bada, men i övrigt finns ej uppgivet, vart han tog vägen. Lika litet har jag kunnat finna, vart modern, C. C. de Bada, begav sig. Hennes fader var kronoinspektoren på Vadstena slott Ad. L. de Bada, enligt Vadstena

husförhörsbok född i Lund 1740, ej uppgivet vart han flyttade. Födelseorten tycks vara staden Lund, ty där levde 1735 en fäktnmästare vid Lunds universitet med namnet Eman. Fried. de Bada, som troligen var den förres fader (se Henel, D. flor. Sverige 1735, s. 211). Ad. L. de Bada var, innan sin flyttning till Vadstena, en tid bosatt på Tyresö.»

Från Tyresö husförhörslängd har landsarkivarien J. Sandström meddelat att på torpet Styfnäset bodde: »Inspektoren Ad. Louis de Bada, f. 1741, hustru Brita Stina Mollin (föd.-år ej uppg.), son And. Fredrik, f. 1/9 1765, dottern Charlotta, f. 1764, dottern Ulrica Sophia, f. 17/1 1772, dottern Fredrica f. 1775. Födelseorter äro icke angivna. Endast för 1781 förekomma några anteckningar om familjen. I kolumnen för inflyttning, resp. utflyttning står en klammer inbegripande dem alla samt ordet STOCKHOLM, sannolikt angivande utflyttningssorten — kanske inflyttningssorten, kanske bådadera. Sannolikt har sagda familjs uppehåll i Tyresö varit helt tillfälligt.»

Om släkten de Bada må dessutom följande uppgifter meddelas. Kapten E. Fick har i Sveriges Centralförening för idrottens främjande årsbok för 1917 skrivit om »Fäktkonstens två första skriftställare i Sverige». Han nämner däri att Christoffer Porath, som varit fäktnmästare vid universitetet i Lund, år »1733 lämnat platsen åt en spanjor Emanuel Fredrik de Bada, som förut innehaft motsvarande plats vid universitetet i Åbo». »Det är han som skänker oss vår andra fäktbok med titel: Kort anledning til de subtilaste grep i fäktarekonsten af

Don Emanuel Friedrich (de Sommerecourt, utsatt vid andra delen.)» Boken är indelad i tre delar och anses vara tryckt i Lund omkring 1735. De Bada har säkerligen lärt sin konst i sitt hemland Spanien. Några närmare upplysningar om de Badas liv har hitintills icke kunnat vinnas. Han lämnade Lund 1742. Födelse- och dödsår äro obekanta. Så långt Fick.

Nyligen gjorda förfrågningar i Finland om de Bada hava ej lämnat något resultat.

Jag lämnar dessa upplysningar om släkten de Bada, enär möjligen Engmans anlag för målning kunna tänkas vara av spanskt ursprung.

Enligt Klara församlings i Stockholm kyrkböcker inflyttade betjänten Gustaf Adolf Engman, f. 1791, den 17 maj 1810 från Rystad, och stannade i Klara till den 3 maj 1814, då han erhöi attest till Östra Vingåker, där han var betjänt hos dåvarande kammarherren greve Claes Casimir Lewenhaupt på Claestorp. På Claestorp stannade Engman denna gång till den 10 nov. 1827, då han flyttade till Västra Vingåker som betjänt hos en av rikets herrar greve Gustaf Trolle Bonde på Säfstaholm. Den 5 maj 1829 fick han attest till Östra Vingåker och stannade nu på Claestorp till 1839, då han flyttade till odlingslägenheten Björneberg på allmänningen, där han hyrde in sig. 1847 flyttade han till Kästorp i samma församling och är kyrkobokförd därstädes till sin död 1858.

Rörande hans död har jag funnit följande notiser i samtida tidningar. Östgötha Correspondenten nr 28 för onsdagen den 7 april 1858 säger:

FIG. 3. FRÖKEN AUGUSTA NAUCKHOFF, 1828—1899.

»Artisten Hr Gustaf Ad. Engman aflid stilla i Ekesjö den 28 sistlidne Mars, i sitt 66:te lefnadsår, hvilket endast härigenom hans okände anhörige och hans talrika vänner tillkännagives.»

Nyköpings-Bladet nr 29 för tisdagen den 13 april 1858 lämnar följande nekrolog:

»Då artisten Engman hade sitt hem på Kålmården, mellan denna stad och Norrköping, samt egde wänner och bekanta här i nejden, så infördes följande utur Östg. Correspondenten i Linköping den 7 April.

Från Ekesjö har underrättelse ingått, att Artisten G. A. Engman aflidit der-

FIG. 4. HOVJUNKAREN CARL ADOLF DRAKE 1800
—1868.

städes den 28 sistl. Mars. Hr Engman gjorde sjelf aldrig anspråk på benämningen artist, men gjorde dock i flere hänseenden skäl därför. Han war auto-didakt och hade således inga prunkande akademiska betyg att uppvisa, men hans naturliga anlag och det tillfälle han haft att studera våra största inhemska målningssallerier, i förening med hans äfwen in i senaste åren brinnande kärlek för konsten, skulle, om han warit begåfwad men en lika rik fantasi, som sin förebild, gjort honom till en annan Hörberg. Nu nöjde han sig i stället med att restaurera denne mästars altartaflor, ett wärf,

som han utförde ganska skickligt. Sjelf har han äfwen målat några altartaflor, och lånade derwid alltid idéerna af godkända mästare. På sednare tiden började han äfwen porträttera, men förklarade sig sjelf i detta fack endast wara fuskare, i de flesta fall en liten osanning, som må förlätas hans blygsamhet. Här i orten har han wistats en längre tid och öfwerallt genom sitt anspråkslösa, okonstlade och innerligt hjertliga wäsende förwärfvat sig talrika wänner och anspråket på en saknadens tår på sin graf.»

Enligt Östra Vingåkers kyrkoböcker begrovs han den 5 april samma år i Flisby socken nära Eksjö.

Engman synes 1814 hava trätt i tjänst hos familjen Lewenhaupt på Claestorp och hos denna familj åtnjutit uppmuntran för utbildning i målarekonsten. Som familjen vanligen någon tid på vintern vistades i Stockholm, hade Engman tillfälle att där studera. Så finnes hans namn upptaget i en »Förteckning på dem som under loppet af år 1815 undfått protectionsbilletter, för att uti Kongl. Academien för fria Konsterne njuta undervisning i Teckningskonsten». På Claestorp lär han tidigt gjort sig bemärkt genom att måla västar, varav jag dock ej sett något prov. Däremot finnas ännu på Claestorp en bild (59×74 cm.) av den heliga Birgitta, som torde tillhöra Engmans tidigare produktion, likaså ett porträtt (59×69 cm.) av hovmarskalken greve Corfitz Ludvig Beck-Friis, f. 1767, död 1834, och målat 1833. Som en egen domlighet kan nämnas, att detta porträtt är det enda kända och därför kopierats

av greve Georg von Rosen för porträtt-samlingen på Börtingekloster.

Greve Claes Lewenhaupt, som efter faderns död tillträdde Claestorps fideikommiss 1848, var sedan 1844 gift med Sophie Bergensträhle från Forsby i Kalmar län. Detta torde kunna förklara, att Engman 1854 fick måla ett porträtt av grevinnan Lewenhaupts mormoder friherrinnan Fredrica Sophie Lybecker, f. Granschoug 1781, död 1863 på Forsby. Porträttet fanns 1919 hos friherre Lybecker i Strängnäs.

Men Engman hade även andra gynnare inom Östra Vingåker, främst hovjunkaren Carl Adolf Drake på Skalltorp. Dennes son notarien Arvid Drake, nu bosatt i Katrineholm, har haft vänligheten meddela mig följande.

»Tyvärr har jag ej mycket att komma med, beträffande målare Engman. Då han målade Augusta Nauckhoffs (f. 1828, d. 1899) porträtt var jag (f. 1842) bara 5 år gammal och har ej något minne av honom derifrån. Och, då han kopierade bivuacken före Austerlitz-slagningen (äges 1927 av professorskan Anna Schotte, Lidingö), måtte jag ej ha varit hemma, troligen i skolan. Men detta skedde antagligen 1851, ty boken »Minnen från Napoleons lefnad» inropade min far på auktionen efter Arfwedson, och taflan är reproducerad efter en plansch i denna.

Att Engman varit något slags »hofmästare» vid Claestorp; då hans målare-anlag uppdagades, vill jag minnas att min far berättade, liksom att han genom Lewenhaupts hjälp erhållit någon utbildning uti Stockholm. Han hade det mycket skralt under de sista levnadsåren, och

FIG. 5. CHARLOTTA DIDRIKA LOVISA DRAKE, F. AF SEGERSTRÖM, 1808—1878.

det var vid ett par sådana »svårigheter» han kom till Skalltorp och begärde av min far att få måla något. Vid det förstnämnda tillfället var det ett kopparstick av lord Byrons dotter Ada, som påbörjats, då Nauckhoffs kommo — så lämpligt på besök, att Augusta N:s ansikte kom att införas i en åtskilligt äldre tids dräkt! Utom mina föräldrars och min mormors samt Augusta Nauckhoffs här befintliga, samt porträtten av kusinerna Adolf och Otto känner jag ej till flera af Engman målade; ehuru säkert flera sådana funnits och kanske ännu finnas

FIG. 6. TEOL. DOKTOR ADOLF DRAKE, 1833—1906.

till. Min far trodde sig nämligen ha' hört, att han, under brödbekymren, nedsatt taxan för ett porträtt till $\frac{1}{2}$ tunna råg!

Måhända målade han några porträtt åt Arfwedson på Beckershof, hvilka väl i så fall borde finnas hos hans arvingar? Det var ju på Arfwedsons initiativ han må-

lade altartavlan framställande Kristi nedtagande av korset (kopia) i Ö. Vingåkers kyrka (1839), med dess »märkvärdiga» omramningar (draperier) på väggen — borttagna före din tid — då även fönstret ovanför var försatt; endast ett genomlysande bevingat änglahuvud, ut-

FIG. 7. OTTO DRAKE, 1835—1906.

visade dess plats, av folkhumorn benämmt »läderlappen». — — —

Vid förfrågan hos ättlingar till ovan-nämnde brukspatron Martin Arfwedson, f. 1785, d. 1851, har meddelats, att några målningar av Engman ej äro kända inom familjen. Östra Vingåkers kyrka har även en oljemålning föreställande kardinal Woolsey's död. Tavlan är kopia efter

en färglagd reproduktion, som ännu finnes på Barksäter i samma socken och bär inskriften: »Painted by W:m Locke Esqr.»

I grannsocken Skedevi i norra Östergötland synes Engman även varit anlita. Först på Tisenhult hos löjtnant Magnus Drake, där såsom nämnts målades porträtt av sönerna Adolf Drake, f. 1833,

d. 1906 och Otto Drake, f. 1835, d. 1906, båda numera tillhöriga fröken Janna Drake i Stockholm.

Vidare av hemmansägaren Eric Ericsson i Rudå, f. 1787, d. 1863, som lät Engman måla sitt porträtt, nu tillhörigt sonsonen kamrer Axel Ericsson, Bergsund, och en altartavla, som Ericsson skänkte till Skedevi kyrka och som är signerad »G. A. Engman 1844». Tavlan, som föreställer nattvardens instiftelse, har tre hål i duken motsvarande ljuslågorna på den målade ljuskronan.

Om denna altartavla finnes i sockenstämmoprotokollet för den 30 november 1845 följande uppgift: »Såsom ett bevis på Församlingens erkänsla och aktning för den man som målat den nya altartavlan, önskade Församlingen på Pastors framställan, att Herr Engman såsom denna sköna altartavlas målare skulle tilldelas en Collect, som skall uphämtas på någon större Högtidsdag.»

Utom förenämnda altartavlor känner man åtminstone 9. I Lerbo kyrka i Södermanland behandlas Kristi uppståndelse och i grannsocknen Sköldinge är motivet Nattvarden. Den förra tavlan uppgives vara 5 1/2 alnar hög och 4 1/2 alnar bred, den senare 3 1/2 alnar hög och 4 1/2 alnar bred. De övriga finnas inom Linköpings stift, nämligen i Östra Ryd Simeons lovsång, målad 1851, i Vinnerstad Kristi samtal med Petrus efter uppståndelsen, i Askeby Kristi himmelsfärd, i Ödeshög Kristi död, i Västra Tollstad Kristi himmelsfärd, en gåva av kapten Fr. Rosin, och i Eds kapell Kristus helar en blind. Den sistnämnda skänktes av possessionater inom socknen, nämligen friherre Carl Fleetwood, 1802—

1866, grevinnan F. W. Posse, f. Lybecker, 1801—1879, och överstelöjtnant S. E. Geete, 1783—1858.

I Västra Ny har Engman dessutom renoverat Hörbergs år 1805 målade altartavla, framställande Kristus välsignande barnen, och i Svinstad J. Dav. Schwartz' målning av år 1721 Kristi törnekröning och begabbeelse. Och slutligen hava vi altartavlan i Flisby nära Eksjö, troligen Engmans sista arbete, målad på duk 1857 och framställande Kristi himmelsfärd.

Fullt så välvilligt som av de samtida tidningarna har Engman ej bedömts av senare författare. Så skriver Carl Arvid Klingspor i Svenska slott och herresäten. — Ekenäs: »I salen, ett stort fyrkantigt rum med 4 fönster, prydas väggarna med porträtt af alla svenska konungar från och med Gustaf I till och med Carl XIV Johan. De senare äro målade och de äldre renoverade af en artist vid namn Engman, elev af Hörberg, beryktad såsom den där genom restaurering förstört otaliga porträtt inom Östergötland.» I »Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början» behandlar Axel L. Romdahl Ekenäs och säger: »Matsalen prydes av en kungaserie i olja av Per Hörbergs lärjunge Engman.»

Engmans förmenta lärjungeskap tillåter jag mig dock att betvivla. Hörberg bodde visserligen sista tiden av sin levnad i Risinge i norra Östergötland, där han avled den 24 januari 1816, men torde knappast under de senare åren på grund av sin sjukdom varit i tillfälle att giva undervisning åt elever. Däremot synes Engmans lärjungeskap till Westin vara obestriddigt.

FIG. 8. ERIC ERICSSON I RUDA. 1787—1863.

Av Engmans övriga av mig kända arbeten må huvudsakligen efter Svenska porträttarkivet antecknas följande.

Albert Julius Segerstedt, 1763—1815; prost; målning 1834; tillhör Strängnäs stiftsbibliotek.

Erik Annell, 1769—1853, prost; olja på duk 75×59 cm., sign. G. A. E. 1838; bröstbild i svart mässshake. Prostinnan Christina Gustava Annell, född Schepherus, 1781—1852; pendant till föregående; sign. G. A. E. 1840. Båda bilderna tillhöra Sköldinge kyrka.

Greve Henrik Georg Falkenberg af Bålby, 1803—1873; kammarherre, major; målning 1850.

Grevinnan Christina Lovisa Falkenberg af Bålby, f. Mörner af Morlanda, 1812—1861; målning 1850. De två sistnämnda ägdes 1921 av ättlingar i Linköping.

Gustaf Fredrik Arnell, 1813—1880, major; Ebba Marie Angeline Arnell, f. Camps, 1820—1897. Dessa två målning

gar från 1852 ägdes av änkefru G. M. L. Wigren, f. Arnell, som avled 1924.

Till Fillinge tingshus i Bankekinds härad målade Engman 1852 ett porträtt av domhavanden lagman Gustaf von Röök, 1773—1852, och renoverade Hörbergs tavla Konung Salomos dom. Båda målningarna finnas numera i Linköpings domsagas tingshus i Linköping.

Att det dock finnas många flera arbeten av Engman i behåll är troligt. Han hade ju redan 1840 åstadkommit omkring 30 stycken. Eget nog finnes ingen målning av honom vid Björneberg i Östra Vingåker, där han bodde på 1840-talet och där barn till hans samtida ännu leva och i sin ungdom hört talas om honom.

Bristande utbildning gjorde nog att Engmans anlag ej kommo till sin rätt. Hans målningar äro oftast hårda och skarpa i utförandet och någon högre värdesättning kan nog ej givas desamma. Jag har dock velat rädda hans namn från glömskan, då hans levnadsöde onekligen erbjuder åtskilligt intresse, icke minst från kulturhistorisk synpunkt.

TILL STÅLETSNINGENS ÄLDRE HISTORIA I SVERIGE.

AV

GÖSTA MALMBORG.

Ståletsning, som under 1400-talets sista årtionden förekommer såväl i de norditalienska som sydtyska städerna, lanceras under 1500-talet till att bli en verklig modesak ute i Europa, och under de påföljande århundradena utvecklas denna konstart alltmer och mer. Även i Sverige fick den så småningom insteg, men om någon direkt tongivande betydelse inom det svenska konsthantverket, kan man knappast tala i samband med ståletsning. Före 1700-talets senare hälft inskränker sig denna konstutövning till och med endast till några få blygsamma försök.

Framförallt är det inom den finare vapentillverkningen som ståletsningen nått sin högsta fullkomning, men även i fråga om en lång rad av rena bruksföremål utgöres deras förnämsta ornamentik av de i stålet inetsade dekorationsfigurerna.

Om någon ståletsning i Sverige under 1500-talet äga vi ännu inga säkra uppgifter. Möjligt är dock, att de inom Livrustkammaren av frih. Cederström bedrivna forskningarna skola resultera i att vissa hittills som nordtyska ansedda arbeten från denna tid skola visa sig vara gjorda i Sverige.

Genom det brev, i vilket konungens förslag avböjdes veta vi, att Gustav Vasa fört underhandlingar med den berömde tyske ståletsaren Jörg Sorg, för att förmå denne framstående mästare att flytta sin verksamhet till Sverige och arbeta för konungens räkning¹.

Den tidigaste kände hittills i Sverige verksamme ståletsaren är Caspar Kohl².

Kohl inkom till Sverige år 1623 och uppgives ha varit den förste, som i vårt land förfärdigat »etsta och förgyllda Partisaner».

Efter att först ha varit verksam i Norrköping flyttade han snart till det då nyligen av Gustaf II Adolf anlagda faktoret i Norrtälje, där han troligen hade uppsikten över klingsmederna.

¹ C. A. Ossbahr: Beziehungen einiger Augsburger Waffenschmiede zu Gustaf I Wasa, König von Schweden. (Zeitschrift des Münchener Altherthums-Vereins. Neue Folge. IV. Jahrgang. München 1892.

² Över denne och hans son David Casparsson Kohl har förre föreståndaren för Livrustkammaren C. A. Ossbahr skrivit en monografi i Meddclanden från svenska slöjdföreningen 1891. En del kompletterande upplysningar och beriktiganden har frih. Rudolf Cederström lämnat i artikeln Kohl i Nordisk familjebok, andra upplagan.

Emellertid lades under Kohls vistelse i Norrtälje på Mälby säteri i Riala socken i Roslagen grunden till den vapenfabrik, Wira bruk, som åtminstone vad 1600- och 1700-talen beträffar blev den mest ryktbara vapenfabriken i vårt land. Den dåvarande ägaren var överståthållaren och befälhavaren över örlogsflottan Claes Fleming. Wira understöddes med vidsträckta och upprepade privilegier³. Av dessa må här såsom bilaga I det äldsta återgivnas såsom ett hittills icke publicerat dokument till Wira bruks historia. Det återfinnes i riksregistraturet för den 28 april 1635.

Trots dessa av förmyndareregeringen förlänade privilegier ville det dock icke lyckas ägaren, att få upp produktionen till önskad kvalitet. Han vänder sig därför till Kohl, som också övertar uppsikten av klingtillverkningen. Femårsperioden 1639—44 blir under Kohls ledning en synnerligen gynnsam tid för Wira bruk. Helt plötsligt sistnämnda år lämnar emellertid Claes Fleming bruket i andra händer och Kohl får se sig om efter annat arbetsfält. Av innehavaren av Jäders bruk vid Arboga, Hans Krusbart, lyckas han få köpa 2 hamrar i Garpströmmen nära Arboga. Enligt kontraktet skulle Kohl driva bruket på egen bekostnad samt låta förfärdiga sköna försilvrade och förgyllda värjor och bardisaner, såväl till kronans bruk som till enskildas liksom ock för export. Halva förtjänsten liksom halva skadan, om någon sådan uppstode, skulle bli Krusbarts. Tillverkningen och

avsättningen går väl i lås en tid framåt, men, som så ofta är fallet vid kompanjonskap, uppstodo oenigheter och år 1649 står Kohl åter utan arbete.

Av danska agenter värvas han nu och antages som faktor över den av riksmarsken Anders Bille grundade vapenfabriken på dennes egendom Brobygård på Fyen. Efter ett år är det slut igen. Kohl fördrives och berövas därtill hela sin förmögenhet av den danske riksmarsken, som harmades över att Kohl ej med edlig förpliktelse ville binda arbetarna vid bruket. Han återvänder nu fullständigt ruinerad till Sverige och begär regeringens hjälp. Strax härefter avlider han emellertid.

Caspar Kohl efterlämnade vid sin död tre söner. Dessa tyckas alla ha blivit upplärda i faderns yrke, men när denne år 1649 måste lämna Garpströmmen, stodo de inför utsikten att slå in på andra näringsgrenar. Den ene av sönerna, David, torde dock ha följt med fadern till Brobygård, där han år 1649 förfärdigat ännu bevarade drabantbardisaner för konung Fredrik III. Man vet ätt han ännu 1651 arbetade i dansk tjänst.

År 1653 anställdes han dock vid Generalbokhålleriet i Stockholm, och även om han för sin utkomsts skull var tvungen sköta denna befattning, veta vi, att han aldrig lämnade sin konst helt åsido. Från perioden 1653—60 härröra de flesta arbetena av hans hand.

Ungefär mitt under denna period sker också en mycket betydelsefull förändring ifråga om själva arbetsutförandet. Under det att Kohl tidigare så gott som utslutande använt djupetsning, d. v. s. med teckningen insänkt i ytan, övergår han

³ Samuel Schröderstierna: Berättelser över de finare järn-, stål- och metallfabrikerna i Sverige åren 1754—1759, I, II, utgivna av G. Malmberg med inledning av Carl Sahlén. Stockholm 1925.

FIG. 1. DETALJ AV CARL XIII:S AMIRALSSVÄRD. LIVRUSTKAMMAREN INV. NR 2021.

omkring år 1657 nästan helt till högetsning, där teckningen kvarstår upphöjd mot en med etsning fördjupad botten. I förhållande till de utländska ståletsarna står han i det närmaste samband med de tyska, som till skillnad från de italienska använda grov botten översållad med punkter. Karaktäristisk för den italienska riktningen är en synnerligen finstreckad botten.

Övergången från djup- till högetsning hos Kohl belyses bäst genom en rustning som finnes i Livrustkammaren. År 1657, veta vi att Kohl på beställning av Sigrid Bielke dekorerat en rustning. Kohl skulle enligt kontraktet etsa den »Oppå dett bästa och kosteligaste sätt, Nembl. med Cavallerie, Infanterie och Artollerie, som sigh kan giöra låtha och af någon annan

på sådant sätt finnes giordt». Det är inte omöjligt att Kohl vid denna rustnings utförande tagit vissa ålderdomliga förebilder just från studier av de gamla rustningarna i Livrustkammaren.

År 1664 måste Kohl lämna landet, hårt ansatt av sin broders fordringsägare samt därtill krävd på vissa böter, till vilka han blivit dömd vid en rättegång mot sin svärmor. Han företar nu vidsträckta resor, besöker enligt egen uppgift det kejserliga och de kurfurstliga hoven i Tyskland samt övriga konstcentra, studerar därtill och inhämtar kunskaper av »Hollands Kånstiga Manufacturarbetet». På grund av befintligheten i Dresdens gamla rustkammare av ett arbete av Kohl samt den stora likheten mellan hans arbete och den kände dresdenetsaren Kristian Herolds kan

man draga slutsatsen, att han även studerat vid detta kurfurstliga hov⁴.

Kohl återvänder emellertid på nytt till Sverige år 1666. Tack vare mäktiga gynnare lyckas han år 1670 bliva antagen till rustmästare över stora rustkammaren samt erhålla inspektionen över fabrikierna och rustkammarna i riket. På grund av ekonomiska trångmål måste han dock söka sig även annan verksamhet och snart se vi honom som ledare av tillverkningen vid Wira klingbruk, som under hans faders ledning upplevat sin första blomstringstid, och som nu på nytt, efter en period av stark tillbakagång, kommer att inta en ledande ställning inom den svenska vapenindustrin. Frammande hantverkare inkallas ifrån flera håll, sabelsmeder från Polen, slipare från Hamburg och en stor del andra hantverkare från Solingen.

Wiras förbindelser med Solingen tycks för övrigt ha varit ganska fasta. I Livrustkammaren finnes sålunda ett svärd, som tillhört greve Lars Kagg. Klingan är etsad på båda sidor och därtill sign. Jurgen Ollich Wire 1650⁵. Det torde vara den äldsta kända viraklingan. Etsaren bär ett känt Solingennamn, men har tydligen vid den tiden varit verksam här i landet. En annan svärdklinga, likaledes i Livrustkammaren⁶, men utan etsning eller ornering bär Peter Tesches stämpel samt inskrift: ME FECIT WIJRA ANNO 1657. Tesche tillhörde förmodligen

⁴ För denna uppgift står jag i tacksamhets-skuld till föreståndaren för Livrustkammaren, frih. Rudolf Cederström.

⁵ Livrustkammaren inv. nr 2050. Ur E. M. v. Willebrands samling.

⁶ Livrustkammaren inv. nr 5787.

den kända Solingenfamiljen med samma namn.

Till de svenska ståletsarna måste man även räkna de vid Wira bruk under 1600-talets slut och 1700-talets första årtionden verksamme klingsmederna Johan Bertram⁷ (far och son). Deras etsningar inskränka sig visserligen till några få schablonmässiga blomsterornament, men då man får anse dem som de enda upprätthållarna av traditionen på detta område vid Wira mellan brukets storhetsperioder på 1600- och 1700-talet, böra de icke förglömmas.

Vid Wira bruk är även knutet namnet på vår mest kände ståletsare under 1700-talet, Johan Wilhelm Kindt, vars samtida benämning var förgyllare och klingritare.

Till Rikens ständers Manufakturkontor avlåter konung Adolf Fredrik den 18 mars 1751 en skrivelse⁸, ur vilken följande passus kan vara tillräcklig till presentation av mästaren.

»Hos mig har blifvit anmält, hurusom en klingritare och förgyllare med namn Johan Wilhelm Kindt ifrån Solingen hemma skall åhr 1749 wid Wira bruk blifwit antagen, til att därstädes inrätta en fabrique af sådane Wärjeklingor, som tilförene altid utifrån blifwit införskrifne och årligen dragit penningar utur landet, men at samma mästare, som åfwenwål skall giöra fällknifwar med åtskillige instrumenter uti, samt allehanda slags bordknifwar och wara den första och endaste, som af sådan profession någonsin

⁷ G. Malmberg: Ståletsarna vid Wira bruk. (Från Nordiska Museets samlingar. Festskrift till Gustaf Upmark.)

⁸ R. A. Manufakturkontorets arkiv. Inkomna skrivelser 1751.

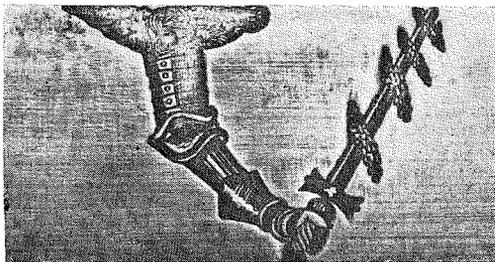
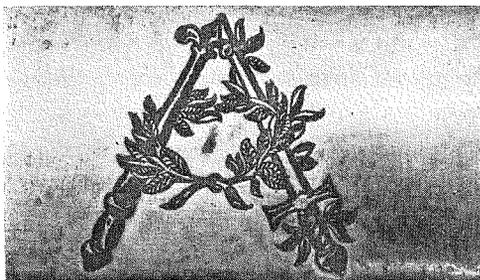

FIG. 2, 3. TVÅ BOKSTÄVER PÅ KLINGAN TILL CARL XIII:S AMIRALSSVÄRD. LIVRUSTKAMMAREN INV. NR 2021.

warit här i Riket, nu skall wara sinnad begifwa sig härifrån igen tillbaka till Tyskland, så framt han icke får hugna sig af något wisst årligit understöd utaf publico, i hwilken händelse han likwäl skall stå at öfwertalas, at ej allenast wid Wira ständigt qwarblifwa, utan ock att uti sin wettenskap skickeliga ämnen underwisa.» Konungen begär därför, att Kindt måtte hugnas med något understöd och övertalas att stanna i Sverige. Så sker ock. Av de uppvisade prover, som Kindt förfärdigat wid Wira, anser sig den för sin generositet bekanta institutionen »haft tillfälle att inhämta det han ej allenast kan rita och förgylla wärjklingsor, utan och tillwärecka knifwar och gafflar med ritade och förgyllda klingor av åtskilliga slag» och då »berörde arbete är av sådan godhet, at ej allenast införslen deraf från utrikes orter hädanefter kan förekommas utan och af Kindts tillwärekning export med tiden kan göras»⁹ beviljades honom 1,200 daler kopparmynt årligen, så framt han ville undervisa två svenska ynglingar i sin kunskap. Kindt stannar på dessa vill-

kor. Året därpå anhåller emellertid Kindt ytterligare »om någre tusende dahl. kopp:mts prämium» för att kunna etablera sig ordentligt.

Den 29 april detta år behandlar manufakturkontoret denna från sekreta handels och manufakturdeputationen remiterade ansökan, och beslutar även efter öfvervägande att tillstyrka densamma. Då skrivelsen till sekreta handels och manufakturdeputationen innehåller såväl ett flertal intressanta notiser, som den även ger en blyxtbelysning över huru ett sådant ärende skärskådades vid denna tid, återgives den, trots dess rika ordflöde, in extenso som Bilaga II. Skrivelsen expedierades den 9 maj 1752.

Redan den 18 maj beslutar sekreta handels och manufakturdeputationen bevilja Kindt det begärda anslaget, vilket utslag upplästes vid manufakturkontorets sammanträde den 17 juni. Protokollet refererar utslaget och dess ikraftträdande på följande sätt: ...»at wärjeklingritaren och förgyllaren wid Wira bruk Johan Wilhelm Kindt skulle af Manufactur Contoiret undfå så wäl de honom förut af Contoiret anslagne 400 dlr s:rmt för

⁹ R. A.; M. C. A. prot. 11 maj 1751.

FIG. 4. KINDT'S SIGNATUR, VÄRJA. KULTURHISTORISKA MUSEET, LUND.

2:ne Lärlingar, dem han i dess handt-wärck troligen bör underwisa, som en belöning av 2,000 daler samma mynt, så wida han tager sig svensk hustru, så att man om dess qwarblifwande i Riket kan giöra sig försäkrad. Och som Interessenterne af berörde bruk jämte kammereraren Engberg afgåfvo dess skrifttelige löffteskrifft, at de skulle wara ansvarige för medlen, i fall Kindt skulle sig utur Riket begifwa, så fants godt at nu utassignera berörde 2,000 dahl. smt el. 6,000 dahler kopp:mt, hwilket och skiedde.

Rörande det i manufakturkontorets skrivelse till sekreta handels- och manufakturdeputationen omnämnda försöket till utskeppning av 329¹⁰ värjor, upptages denna fråga på nytt till behandling i okt. samma år¹¹. Å Wira bruks intressenters vägnar anhåller då kamrer Magnus Enberg i en skrivelse »om icke Wärjeklingor måge begripas ibland det finare äggjärnssmidet, hwarföre enligit Kongl. Maj:ts bref af den 21 juli nästwekne bör bestås tillwärcningspraemier». För denna frågas behandling begär då manufakturkontoret av Enberg upplysning om »af hwad beskaffenhet desse klingor äro, och på hwad sätt de tilwärcas, antingen genom handkraft, eller eljes med wattenkonst, med mera». Svaret lämnas redan

¹⁰ R. A. Manuf. k. prot. 29 april 1752. Värjorna voro gjorda för »Hannowerska Cavalleriet» och man väntade nu en beställning för »6- å 7,000 dr.»

¹¹ R. A. Manuf. k. prot. 21 okt. 1752.

den 29 okt.¹² och lyder: »at det alt skier genom wattuwärck utom kallhamringen, och at en arbetare gör klingan aldeles färdig utom polering, gravering och förgyllningen». Den 7 nov.¹³ beviljas de begärda exportationspremierna även för kommande leveranser.

År 1754 den 30 jan. upptages Kindt åter på manufakturkontorets föredragningslista. Det är nu halvtannat år sedan Kindt fick sitt »inventionspremium» och man beslutar att göra efterforskningar huruvida han fullgjort sina skyldigheter dels rörande antagandet av lärlingar dels om han »trädt i gifte med swänsk hustru, såsom et medel till des qwarhållande här i landet». Den 6 febr.¹⁴ uppkallas kamrer Enberg och svarar, att Kindt »både gifft sig med swänsk hustru och med henne aflat barn samt antagit twänne lärlingar på prof, hwilka så framt de finnas skickelige han innan kort lærer för Manufactur Contoiret praesentera och i Hallrätten inskrifva låta».¹⁵

Allt tycks nu gå sin gilla gång. Kindt har antagit lärningarna Anders Niurling och Magnus Lund och utfår sina läro-premier regelbundet, två gånger per år.

Assessorn och direktören Reinhold Angerstein har nu övertagit ledningen av Wira bruk, och i samband därmed före-

¹² R. A. Manuf. k. prot. 29 okt. 1752.

¹³ R. A. Manuf. k. prot. 7 nov. 1752.

¹⁴ R. A. Manuf. k. prot. 6 febr. 1754.

¹⁵ I födelse- och dopboken för Roslagskulla socken för åren 1750—1810 (I Landsarkivet i Uppsala: Roslagskulla C. 3) står för år 1753 den 14 sept. antecknat: »döptes klingritarens och förgyllarens wid Wira Johan Wilhelm Kint's, reformata religionis, och H:u Anna Christina Biörkmans lilla Son till Johan Friedrich, som föddes d. 12». För denna uppgift står jag i tacksamhetsskuld till min chef, frih. Rudolf Cederström.

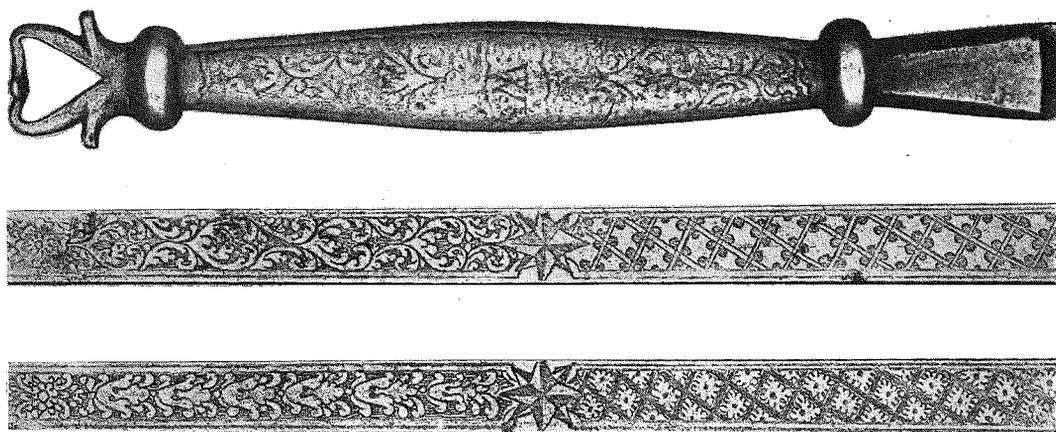

FIG. 5—7. DETALJER FRÅN ETT ALNMÅTT, UMEÅ MUSEUM. SIGNERAT PÅ HANDETGET I. W. K. DATERAD 1761*.

tages ett flertal förbättringar rörande arbetsförhållandena vid bruket. Han inlämnar detta år en skrivelse till manufakturkontoret, där han klagar på att Kindt icke fullföljer sina löften rörande lärgossarnas undervisning¹⁶. Samtidigt begär han, att medlen härtill skola utlämnas till honom personligen, för att han sedan å sin sida skall kunna tvinga Kindt att göra sin plikt. Som ett schackdrag häremot inlämnar Kindt sedermera å sin sida en anhållan om att läropremierna måtte bestås honom så länge han lever¹⁷. Hans anspråk växa för övrigt än mer. Han klagar på att han inte har tillräckligt med arbete vid Wira, varför han ber manufakturkontoret »förhjälpa honom till något beqwämligit och godt kronohemman, att der, till det Allmännas tjänst och nytta bättre få utöfwa sin konst och

wettenskap än nu skall kunna skie.» Som svar härpå anför Angerstein, att Kindt, dels icke själv är mästare uti ritande, att han med möda »kan avcopiera ritningar, men icke förfärdiga nya samt dels att han både uti ritande och förgyllande använt så liten möda med sina lärlingar, att de efter 4¹/₂ års lärotid ej kunna mera än oredigt och illa avkopiera några små dem ständigt förelagda ritningar». Dessutom skall Kindt ha varit så dyrlegd, att den betalning han begär för sitt arbete förhåller sig emot de i Solingen och andra utrikes orter vanliga arbetslönerna som 24 till 10 à 12. Angerstein anhåller i stället om rättighet att avskeda Kindt och att dennes premier i stället måtte tillfalla Angerstein »förmählandes för öfrigit, at emedan de Wira Bruk förundte privilegier innehålla och stadga, at klingor här i Riket endast måge tilwärcas wid berörde Bruk, och at alla de som anorstädes i Riket förfärdigas äro Confiscation underkastade. Så lærer ej Kindt, sedan han hos Assessoren fått sitt afsked

* För denna uppgift står jag i tacksamhets-skuld till amanuensen Torsten Lenk.

¹⁶ R. A. Manuf. k. prot. 7 dec. 1757.

¹⁷ R. A. Manuf. k. prot. 7 och 9 aug. 1758.

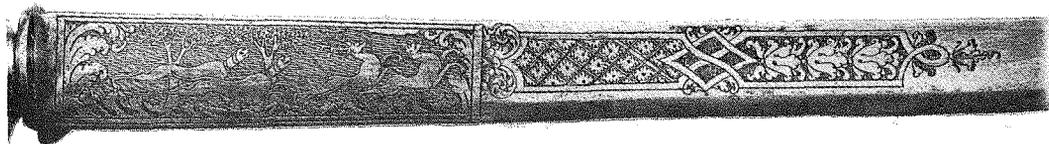

FIG. 8. HIRSCHFÄNGARE. SAMLING T. VON SCHREEB*, STOCKHOLM. SIGNERAD Å KLINGANS RYGG:
I WIRA BRUK ANNO 1750.

kunna tillåtas att på något annat ställe i riket idka klingritning och förgyllning».

Då Kindt för tillfället befann sig i Stockholm beslöt man att uppkalla honom till förhör, vilket skedde den 13 sept.¹⁸. Även lärlingarna voro vid detta tillfälle närvarande.

Härvid uppvisade Kindt några ritade och förgyllda fällknivar, som lärlingarna på direkt fråga sade sig hava gjort. På frågan vad slags särskilda arbeten var och en blivit tillärd, svarade de, att de göra arbetet helt färdigt, såväl slipning, filning, skaftning, förgyllning och ritning. Resultaten av deras mödor befunnos dock skäligen svaga, varför manufakturkontoret fann sig föranlåtet meddela Kindt, att denne innan årets slut borde hava fullärt sina lärlingar och att några vidare premier icke kunde förunnas honom.

En månad därefter befinna sig emellertid Lund och Niurling åter i Stockholm, sedan Kindt vid hemkomsten helt enkelt kört dem på porten¹⁹.

Hovintendenten Rehn anmodas att »underrätta sig om bemälte lärlingars skickelighet; hwarefter Håf Jntendenten genom en nu upwist attest gifwit tilkänna, at han funnit deras framsteg i ritkonsten ringa, eller aldeles intet, och at de haft

en elak underwisning; doch twiflar han om deras, i synnerhet Niurlings naturliga bøjelse för ofwannämde konst, och anser derföre all vidare kostnad uppå dem fruchtlose»²⁰.

Lärlingarna berätta nu också — då de icke längre behöfde vara strykrädda för Kindt — att de aldrig gjort någon etsning eller förgyllning och att Kindt, när han haft sådant arbete för sig, förrättat detta själv »uti enskilte rum».

I och med detta är naturligtvis manufakturkontorets gynnsamma stämning mot Kindt slut. Han avskedades från Wira och i stället öppnas en rättgång mot honom, för att återfå de till honom utbetalta medlen. Rättgången räcker i 11 år, då den avskrides, dels emedan Kindt år 1770 befinner sig i ett så ömkligt och fattigt tillstånd, att ingenting kan tänkas utpressas av honom, dels börjar man även att tvivla på om man överbudtaget har rättighet återkräva de utbetalta medlen.

Ståletsningens traditioner vid Wira bruk får man anse praktiskt taget upphöra i och med Kindts avskedande. På 1770-talet börjar i stället Eskilstuna inta den rangplats inom svensk järnindustri,

* T. von Schreeb: Samling T. von Schreeb i Vapenhistoriska sällskapets årsskrift 1926.

¹⁸ R. A. Manuf. k. prot. den 13 sept. 1758.

¹⁹ R. A. Manuf. k. prot. 16 okt. 1758.

²⁰ Lund tyckes emellertid fått fortsätta sin utbildning ytterligare en tid. I mantalslängden över Wira för år 1759 upptages han nämligen bland de övriga hantverkarna såsom »I. klingritaregässe Magnus Lund». År 1761 upphör dock hans verksamhet på detta område.

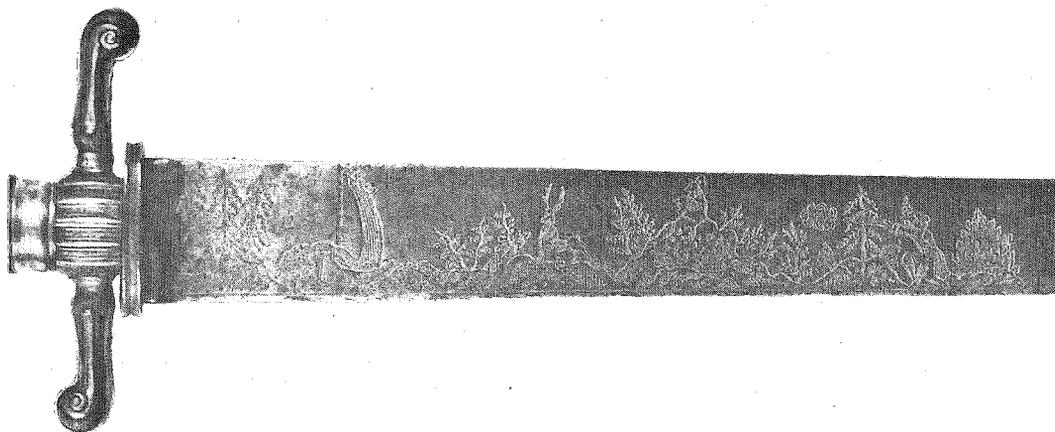

FIG. 9. HIRSCHFÅNGARE, SAMLING T. VON SCHREEB, STOCKHOLM. SIGNERAD Å KLINGANS RYGG: WIRA BRUK ANNO 1756.

som den sedan med allt mer ökad kvalitetsproduktion säkerställer. Här upp-
tages även ståletsningen på nytt.

Kindts verksamhetstid vid Wira bruk
inskränker sig sålunda till åren mellan
1749 och 1759, men att han även efter
denna tid fortsatt sin verksamhet på nå-
gon annan ort är tydligt. Alnmättet,
fig. 5, är sålunda daterat 1761. Främst
utgöras de arbeten Kindt utfört av hirsch-
fångare, värjor, knivbestick samt aln-
mätt. Till någon högre grad av konst-
närligt skapande kom han dock aldrig
upp. Angerstein ifrågasatte ju till och
med, om Kindt ens var mästare uti ri-
tande. Ornamentsmotiven äro fåtaliga
och utförandet i allmänhet schablonmäs-
sigt. Som det framgår av Adolf Fredriks
skrivelse till Manufakturkontoret här-
stammar Kindt från Solingen²¹ och hans
arbeten stå även i det närmaste samman-

hang med de tyska etsarnas. Hans mäs-
taresignatur är I. W. K., fig. 4.

Av de arbeten som nu äro kända såsom
produkter av Kindts verksamhet äga dock
endast ett fåtal denna signatur. På
samtliga de övriga finnas endast inslaget
I WIRA BRUK samt det årtal arbetet
är utfört. Något tvivel om, att de på dy-
likt sätt stämplade vapnen äro etsade av
Kindt torde dock icke finnas. Därtill är
likheten i ornamentsmotiv och teknik
alltför slående och dessutom vet man ju
av mantalslängderna från 1750-talet över
Wira bruk, att Kindt är den ende, som
nämnes såsom etsare och klingritare. År
1759 är han redan borta, men finns då i
stället »I klingritaregasse», Magnus
Lund. Denne senares fallenhet och lämp-
lighet för professionen var emellertid, som
framgick av Rehns utlåtande, allt annat
än lysande, och några märkbara spår av
hans verksamhet, har man ännu så länge
icke heller lyckats påvisa. Möjligen skul-
le man väl våga sätta hirschfångaren
fig. 12 i samband med Lund.

²¹ I Albert Weyersbergs uppsats i Zeitschrift
für historische Waffenkunde Bd. 2, H. 1 över
»Solinger Schwertschmiede-Familien» återfin-
nes även släktnamnet Kindt (Keindt, Kind).

De med fullständig signatur kända arbetena av Kindt äro fyra.

1) Karl XIII:s amiralssvärd, detalj av fästet fig. 1. Klingan bär på båda sidor namnet CAROLUS i bokstäver bildade av figurer, emblem etc., fig. 2 och 3. På parerstängens ändar står instämplat I W K. Livrustkammaren inv. n:r 2021.

2) Värja tillhörig Kulturhistoriska museet i Lund. Från denna är signaturen fig 4 hämtad.

3) Värja med tvåeggad etsad klinga och samtida förgyllt mässingsfäste. På klingans ena sida etsat: Adolphus Fredericus Rex Svecia samt liljor och kronor; på den andra initialerna för de kungliga barnen. Vid fästet är ett riksvapen samt I. W. K. Värjan tillhör kapten Th. Jakobsson, Stockholm.

4) Alnmått, fig. 5, tillhörigt Umeå museum. Mästarens signatur I. W. K. sitter på fästet.

Av de övriga arbetena av Kindt finnas ett flertal kända. Här har endast medtagits några bilder av ett par av de mest karakteristiska. Mest typiska ornament äro hunden eller hjorten som står helt upprest på sina bakben. Även i jaktscenerna återfinner man dessa karakteristiska ställningar hos några av de deltagande djuren.

BILAGA I.²²

PRIVILEGIUM FÖR HER CLAS FLEMMINGH,
ATT OPRÄTTA ETT KLINGSMEDERIJ
WIDH SIN GÅRD MÄLBY J WIJRA
STRÖM.

Wij Christina medh Gudz nåde, Sweriges, Göthes och Wendes etc. Göre wit-

²² Riksregistraturet 28 april 1635. Riksarkivet.

terligitt, att såsom Wij gerna sij, och der hoos Oss och Rijket fast nyttigt och gagneligitt befinne, att allehanda handtwercker och manufacturer måge sikh här inrijkes nedsättia, opkomma och tillwäxa; Altså, medan Oss ellskeligh Wår och Sweriges Rijkets troo Man, Rådth, Ammiral och Öffuer Ståthollare på Stockholms Slott, Edle och Welborne Her Clas Fleming till Norrnääs och Willnääs, haffuer intet uthan sin store bekostnadh hijdt in förskriffuit någre Klingsmeder, haffuandes j sinnet, att låtha widh sin gårdh Mälby j Wira Ström j wårket ställa ett godt Klingsmederij, och aff Oss uthj underdånigheet begärat, att Wij honom och hans Participanter till samma Klingsmederijts fortsättjande någon friheet nådigst vnna och efterlåta wele. Hwarföre haffuer Oss nådigst behagat förbe:de Her Clas Flemingh samt hans Participanter medh efterfölgiande willkoehr att privilegiera. Först efterlåthe Wij nådigst, att allt Embetes och handtwerckzfolck, som till Klingsmederij behöffues och antagitt bliffuer, skall wara frij för allehanda besuär, tungo och pålagor, oachtadt ehwadh namn sådant och haffua kan. Till dedt Andra, förbiude Wij och alffwarligen alom j gemeen, aff huadh ståndh dee och wara kunne, att locka, borttubba eller j sin dienst och försvar taga någon aff bem:te handtwärkz eller arbetes folck, widh wår högsta onåde och arbitral straff tillgörandes. Och der så hender, att någon antingen tubbat eller otubbat uthan förloff och Pass bort begiffuer sikh j någon dienst, då skall mehrbem:te Her Clas Flemingh och hans Participanter haffua macht och tillståndh, att låtha den samme igen hämpta, och j sin förre dienst

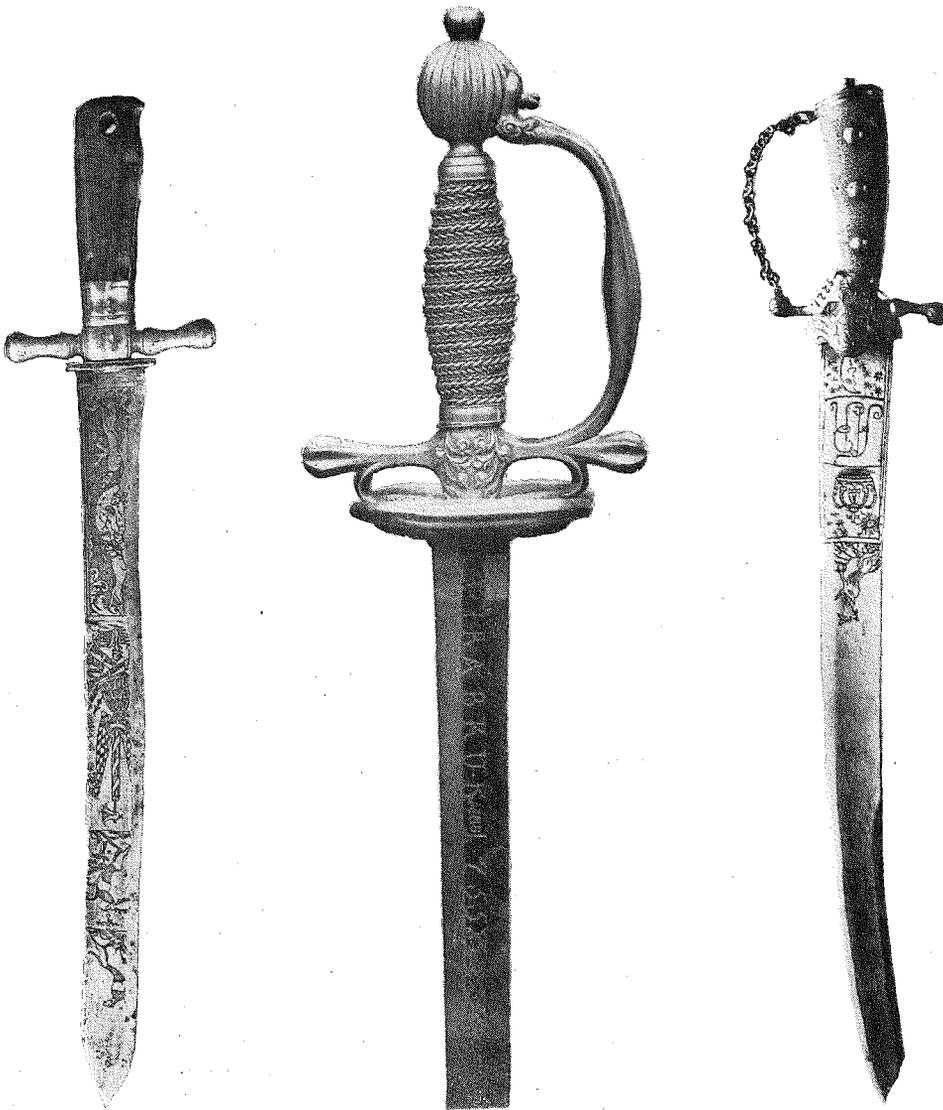

FIG. 10. HIRSCHFÄNGARE. ÄGARE G. KLINTBERG, TUNA GÅRD, MÖRKÖ SN, SÖDERMANLAND. SIGNERAD Å KLINGANS RYGG NÄRMEST FÄSTET: WIRA BRUK ANNO 1750²³.

FIG. 11. VÄRJA, MUSÉE DE L'ARMÉE, PARIS. NR J. 314. KLINGAN SIGNERAD: »WIRA BRUK ANNO 1755.» ETSAD MED FÖR KINDT TYPISKA ORNAMENT²⁴.

FIG. 12. HIRSCHFÄNGARE. LIVRUSTKAMMAREN, INV. NR 5221. UR CARL XV:S SAMLING.

Möjligen är detta ett arbete av någon av Kindt's lärjungar.

²³ För denna uppgift liksom för fotografier står jag i tacksamhetsskuld till intendenten Sigurd Wallin.

²⁴ För såväl denna uppgift som för fotografier står jag i tacksamhetsskuld till amanuensen Torsten Lenk.

sättia. Till dedt Tredie bewillie och effterlåte Wij och nådigst, att dee måge låta på tijo åhrs tijdh ifrån detta breffz dato tollfritt inskeppa så mycket Stenkohl och materialier, som allenast till Klingsmederijts bruck och fortsättiande nödtorffteligen behöffuas kan.

Till dedt Fierde, allt thet arbete, som på detta werck och klingsmederij göres och förfärdigas kan, som Wij och Chronan huarcken behöffue, eller för skällig betalningh behålla wele, dedt skall mehr- och ofttabemelte Her Clas Flemingh och hans Participanter frijt stå och effterlåtit wara, antingen här inrijkes att försellia, eller och uthij föresch:ne Tijo åhrs tijdh tollfritt att utskeppa.

Wij biude och befalle fördenskuuld allom dem som Oss medh höörsamhet och lydno förpflichtade ähre, att dee sikh här effter rätta, icke tillfogandes Her Clas Flemingh, hans Participanter eller theres Handtwercks och arbetes folck här emot hinder, mehn eller förfång j någon mätto. Till yttermehra wisso, är detta medh Wårt Secret etc.»

BILAGA II.

»Sedan Höglofl. Secrete Handels och Manufactur Deputationen med Riksens Ständers Manufactur Contoir behagat communicera Klingritarens och förgyllarens wid Wira Bruk Johan Wilh. Kindts ansökning, om ett premium af någre tusende daler Kopp:mt, til at dermed kunna inrätta sig ett stadigt hemwist här i Swerige, så har bemelte Kindt uti ett särskildt hos Contoiret ingifwit Memorial, föreslagit uti premium 6,000 dlr Kopp:mt, med den tilläggnigen at fyra gånger så mycket blifwit honom tilbudit af utländ-

ske sändningebud, om han wille flytta härifrån, hwilket tilbud han likwäl, ehuru han är utlänning, försakat, emedan han skall mer wara hågad at blifwa qwar här i Riket, allenast han warder undsatt med bemelte premium, til någon hielp för hans swaga och torfftige willkor. Manufactur Contoiret bör til detta målets nermare uplysning, här wid berättat: Att Hans Kongl. Höghet, wår nuwarande Allernådigste Konung förledit år, behagat genom nådig skrifwelse, till Manufactur Contoiret, anmäla ofwannemde Kindt, til någre sådane förmånens erhållande, hwarigenom han kunde förmås, at blifwa qwar här i Riket, och uppbringa en til wår järn- och stålförädling, så nödig wetenskap. Wid samma tilfalle upwistes åtskillige slag wid Wira Bruk tilwätkade och af denne Kindt med prydeliga ritningar och förgyllningar utsirade wärjklingar, så och åtskillige rätt wackre och til en del mycket konstiga fäll- och jagtknivar, dem han förfärdigat, hwilka tilwätkningar allesammans woro både til inwärtens godheten och utwärtens anseendet så fullkommelige at de gåfwo de bästa utländske af detta slag ej det minsta efter.

Contoiret kunde då icke undgå så wäl till underdånigst följe af Hans Kongl. Maj:ts nådige skrifwelse, som til en så nyttig slögds bibehållande i Riket, at tillägga bemelte Kindt 400 dlr s:mt årligen för 2:ne Swenske lärlingars underwisning med försäkran at til det bästa anmäla honom hos Riksens Höglofl. Ständer till någon särskild belönings erhållande.

Manufactur Contoiret fullgör wid detta tilfället sitt gifne löfte, så mycket häldre, som Höglofl. Deputationen lærer

förmodligen räkna järn och metall Fabriqvernes uphielpande, ibland sine wigtigaste giöromål wid denne Riksdagen. Denna så nödiga konsten, at rita och förgylla wärjklingsor har härtills, så mycket Contoïret witterligt är, warit hos oss obekant; såsom ock Kindt är, nu för tiden, den endaste här i Riket, hwilken förstår samma wetenskap, hwarjemte bekant är, at sådant folk swärligen kan fås ifrån de utrikes orter, där denne handslögden är i gång. Om utskieppning af Swenske wärjklingsor skal kunna göras, så måste berörde sirater göra denne waran begärlig hos utlänningarne.

Contoïret har med ett stort nöje förnummit, at i detta År ett litet försök till utskieppning är giordt med 329 stycken, och twiflar icke eller, at det lærer efter handen kunna skie, med större partier, allenast tilwärkningen blifwer sådan, som åstundas och exportations premierne göra priset skiäligt för köparen.

Men till ett så nyttigt ändamåls winnande, håller Contoïret oundgängligt wara, at Mäster Kindt, hwilken är en ganska skickelig och beskiedlig arbetare, blifwer genom upmuntringar förmådd til qwarblifwande i Riket. Och som dess utom Kongl. Manufactur Privilegierna tala för hans ansökning i detta mål, i synnerhet uti 3 och 29 §§, så finner Contoïret för sin del ej betänkeligit, at styrka Höglöfl. Deputationen, til at förunna honom et premium af 6000 dlr k:mt med den försäkran, at desse penningar skola lemnas honom och hans efterkommande til en i alla tider oklandrad egendom. Doch bör han deremot förbinda sig, at aldrig återflytta utur Riket, eller i widrig

händelse wara skyldig, at återbetala bemelte Summa. Derjämte och på det denne konsten må, ju förr dess håller plantas i swensk ungdom, är Contoïret af den tankan, at oftanemde Mäster Kindt må bestås de honom af Contoïret förut anslagne 400 dlr srmt för 2:ne lärlingar, på fyra till fem års tid. Och som han på det sättet kommer at niuta 600 dal. Kopp:mt Årligen för hwarje lärling, så bör han deremot wara pligtig, at troligen underwisa bemelte lärlingar, och för dem ingenting dölja af alt hwad til hans handwärk hörer. Hwilket alt til Höglöfl. Deputationens nermare ompröfwande hörsamt hemställes. Stockholm den 29 april 1752.»

BILAGA III.

Brev från konungen till krigskollegium, daterat Ravitz 7 dec. 1704 rörande kling-tillverkningen vid Wira bruk.

Wi se utur Eder underd. skrifwelse, Dat. d. 23 Aug. sistledne, huru som I till följe af Wår nådige Befallning, hafwe förehällit Öfverste Lieutenanten Magnus Fleming, det han bör sälja sina wärjor för samma pris, som I hafwe gifwit för de i Wismar bestälte 4,000 st., neml. en Rdr Courant Vismarsk Valeur, så framt han will wara förtänt att conservera Wira Bruks privilegier, hwarpå han sig har förklarat, det han fuller wore willig samma Wår Nådige befallning att efterkomma; men beklagar derjämte, att sådant för honom lærer falla ogörligt, i anseende dertill 1:o).att till de Commis: Wärjor, som göras i Swerige, fordras mycket mera Stål än till de som Tillwärcas utomlands, för det förordnade

swära profwets skull; 2:o) äre de tyska klingorne allenast twärslipade men icke polerade som de Swenske; 3:o) är lädret i Sverige dyrare och deremot baljorne bättre både till läder och waxning; 4:o) faller betalningen långsamt uti Sverige, men utomlands måste halfwa penningarna betalas först och resten strax wid leverancen, med mera han derwid anförer, erbjudandes sig ändteligen att wilja lefwerera sina Wärjor för Twå d:r Silf:mt stycket — Der honom de wilkor efterlåtas och hålles, att han wid hwart års beställning får halfwe penningarne först och resten wid leverancen, samt att wärjeprofwet ej må skie med slag, utan allenast med två enkla och en dubbel bukt, som är skiedt med Drabante och Dragonewärjorne samt de, som i Vismar äro be-

stälte. Och som I sådant dess tilbud Wårt Nädigste Wälbehag underdånigst hemställe; Så länder Eder deruppå till nådigt swar; det låte Wi Oss det samma i Nåder wähl behage, hälst emedan I berätta, att de Vismarske wärjorne med lagen efter Wexel Coursen komme att kosta 3 Caroliner stycket, warandes Wi tillfreds, att han lefwererar sine Wärjor för Twå daler Silf:mt stycket; hwaremot Wi icke allenast efterlåta, att han wid hwart års beställning må nu få halfparten penningar först och resten wid leverancen; utom äre jämwäl nögde, att Profwet hädanefter må skie utan slag, allenast med 2 enkla och en dubbel bukt; dock måste klingorne göras sådane som tillföre och intet sämre. Hwilket I hafwe och ställe Eder till hörsam efter rättelse.

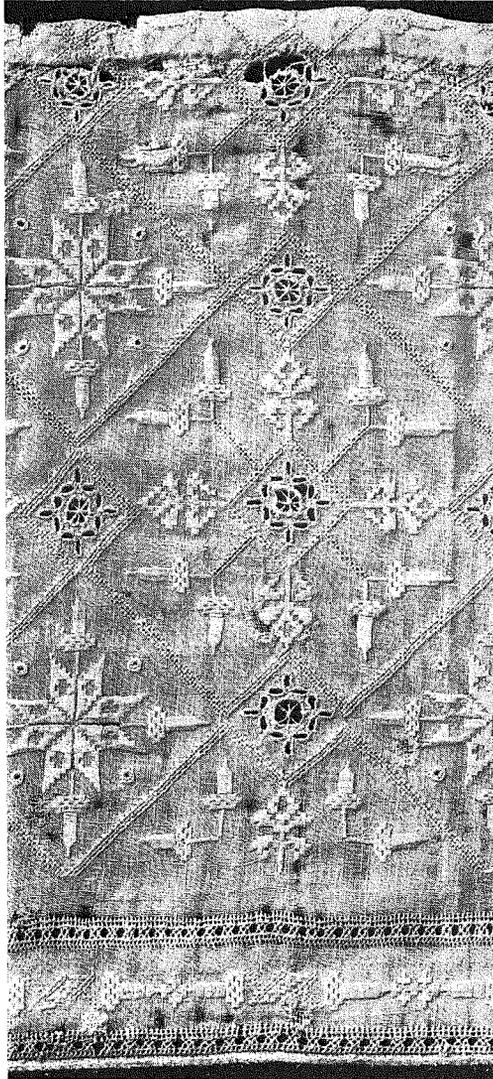

FIG. I. DETALJ AV BÅRD, LINNE, 1500-TALET, STUREFORS.

ÅRSTAKLUBBENS BRODERI OCH SPETSUTSTÄLLNING
FRÅN DEN 23 APRIL TILL 16 MAJ 1927.

AV
ANNA LEWIN.

I syfte att för kvinnliga sammanslutningar anskaffa samlingslokal i en central del av Stockholm har Föreningen Årsta iordningsställt förhyrda våningar

i huset nr 20 Smålandsgatan, där Årstaklubben i våningen 2 tr. upp får disponera över en del rum.

I våra dagar måste man emellertid

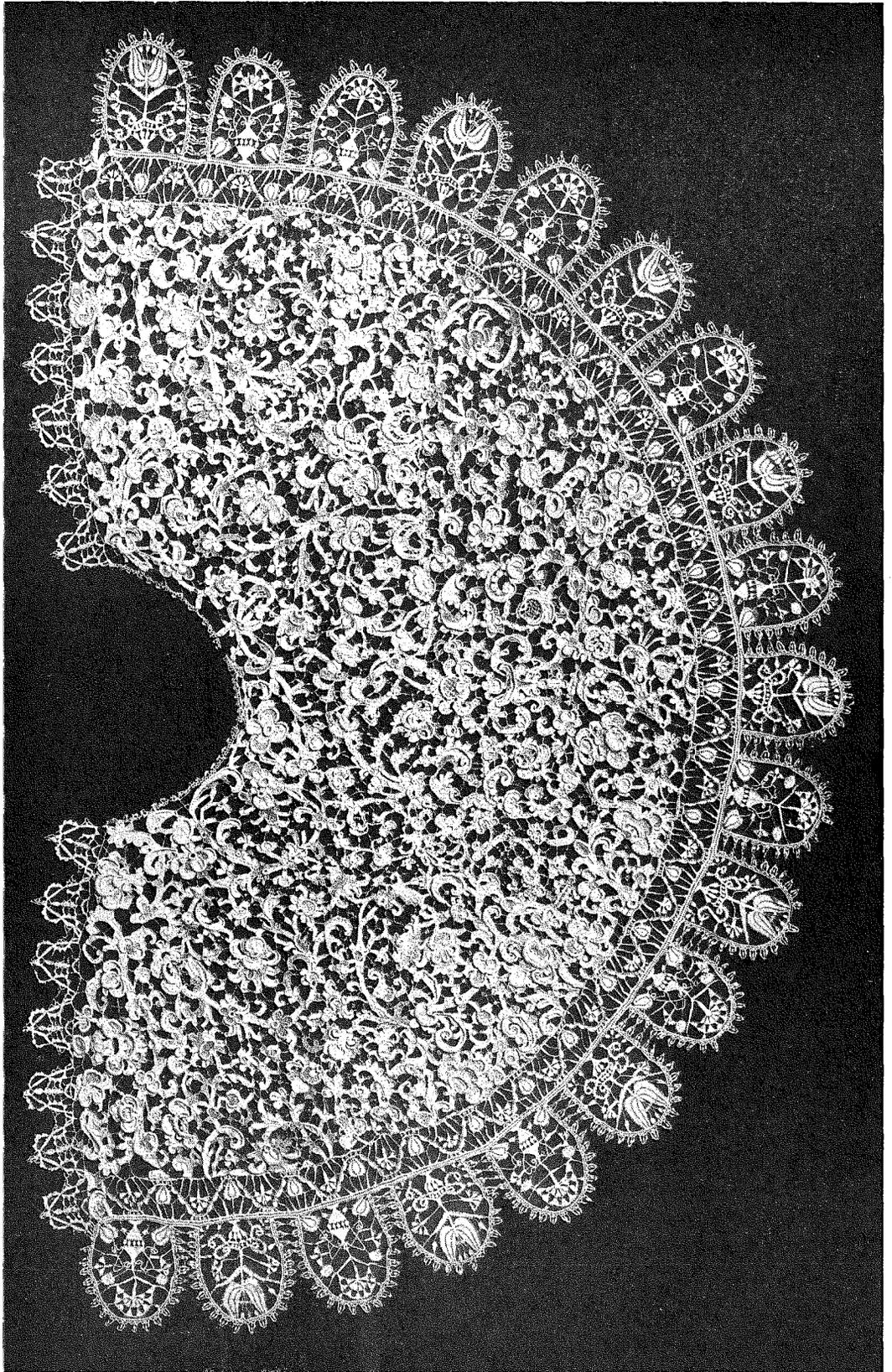

FIG. 2. »PRELATKRAGE», ITALIENSK. 1600-TALET.

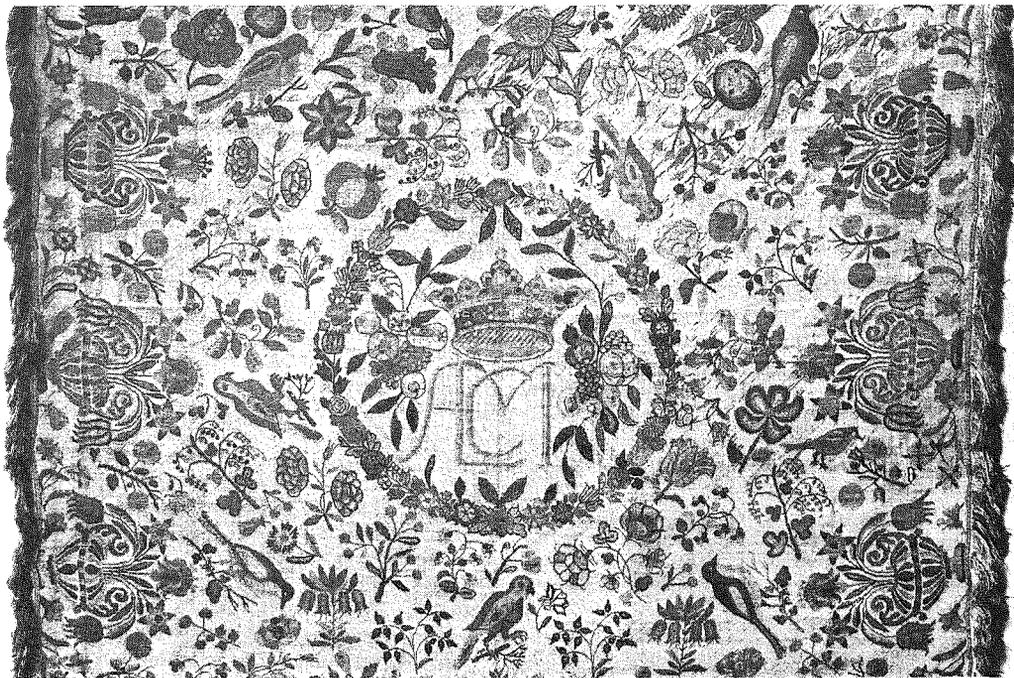

FIG. 3. MITTPARTI AV BRODERAD BORDDUK, 1600-TALET'S MITT.

söka göra sin verksamhet känd och detta ville Årstaklubben ernå genom en utställning av kvinnligt handarbete, omfattande tiden före 1800.

Med stor energi igångsattes insamlingsarbetet för utställningen och ett synnerligen värdefullt material hopbragtes väsentligen från de stora slottens och herrgårdarnas skattkammare liksom även ur ett och annat museum i landsorten. Nationalmuseet bidrog även med några synnerligen vackra saker. Mellan 500 och 600 föremål insändes till Nordiska museet, där enligt överenskommelse bearbetningen och katalogiseringen skulle äga rum, men alla föremål kunde naturligtvis ej beredas plats på utställningen. Denna kom att omfatta täcken, dukar, dräkter och

dräktdelar, diverse småsaker samt en betydande samling spetsar.

Från 1500-talet finnes ej mycket av nyssnämnda föremål kvar inom landet, endast en liten grupp kunde därför utställas från detta århundrade. Från 1600-talet kunde exponeras mera. Landets ekonomiska förhållanden hade förbättrats och praktsaker kunde förvärfvas av de svenska ledande personligheterna och deras familjer. Den stora massan textilier från detta århundrade har emellertid under tidernas lopp förstörts. Mot slutet av århundradet och under förra hälften av 1700-talet särskilt efter det stora nordiska krigets slut, då de lugna åren lämnade ro för hemsysslor, utvecklades inom landet en stor skicklighet i

FIG. 4. BARNDRÄKT, MELLAN ÅREN 1650—1700, CHRISTINEHOLM.

olika grenar av sömnadskonsten. Man kan därför ej utan skäl påstå att tyngdpunkten i utställningen kom att vila på denna tid. Från 1700-talets senare årtionden utställdes även framstående typer.

Som prov på denna mängd av utställda textilier skola vi här avbilda några ur vissa synpunkter intressanta och om dem lämna en del uppgifter. Fig. 1 återger en detalj från ett av de äldsta broderierna, ett av de få föremålen från 1500-talet. Det är en bård, ej mindre än cirka 3 m. lång och 0,33 m. bred, sannolikt

från ett lakan. Tyvärr har den skadats genom att stora stycken under årens lopp klippts ur densamma. Botten är tvåskafat linne med broderi utfört i utdragsöm, rätlinig plattsöm och hålsöm. Bården tillhör de Bielkeska samlingarna på Sturefors i Östergötland.

Från 1600-talet avbildas fig. 2, en praktsak, en »prelatkrage», nära 0,57 m. bred och omkr. 2,50 m. vid; den är utförd i venetiansk spetsömnad, point gros de Venise eller »punto tagliato a fogliami» och »punto in aria». Kragen tillhör emellertid icke Sveriges kulturskatter, som

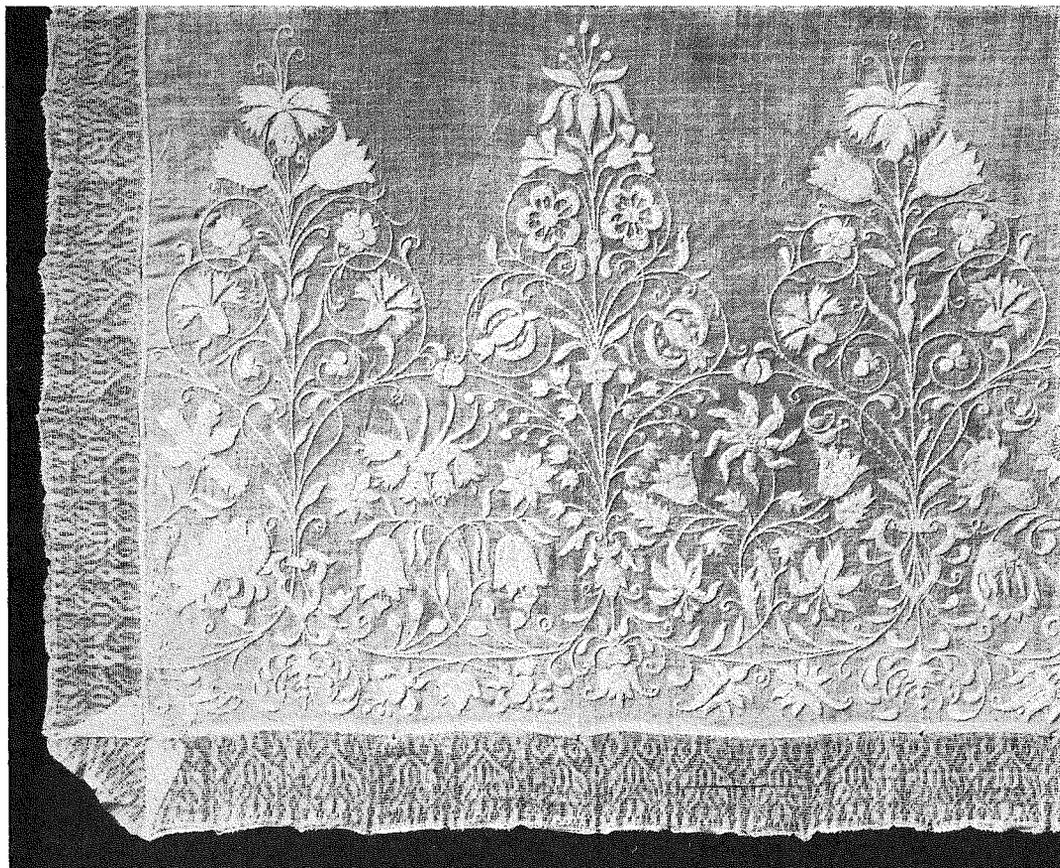

FIG. 5. DETALJ AV BÅRD FRÅN LINNELAKAN, OMKR. 1700, STJERNORP.

funnits i landet sedan tillverkningstiden, utan har från Italien hemförts på mitten av 1800-talet och äges nu av grevinnan Louise Reuterskiöld, f. Nordenfalk. Från ungefär samma tid härstammar den bordduk, varav ett mittstycke avbildas fig. 3. Den lär enligt uppgift ha kommit från Finland och tillhört släkten Ramsay. Dukens stomme består av gles linneväv, som är helt täckt med broderier i rätlinig stjälsöm (point de Hongrie) se fig. 29 i E. von Walterstorff: Textilt Bildverk, Stockholm 1925. Broderierna äro utför-

da med silke i dämpade färger mot silvergrå botten och runt om hela duken löper en silkesfrans i samma färger. Duken, som är betydande stor, 4,50×1,62 m. tillhör fröken Elin Afzelius i Stockholm.

En annan praktsak från 1600-talets mitt var det täcke, som Christian 4:de av Danmark skänkte sin dotter, grevinnan Hedwig av Schleswig-Holstein vid hennes bröllop med sedermera riksrådet Ebbe Ulfeld till Ovesholm i Skåne, på vilket slott det ännu förvaras. Då det kommer att belysas i ett annat samman-

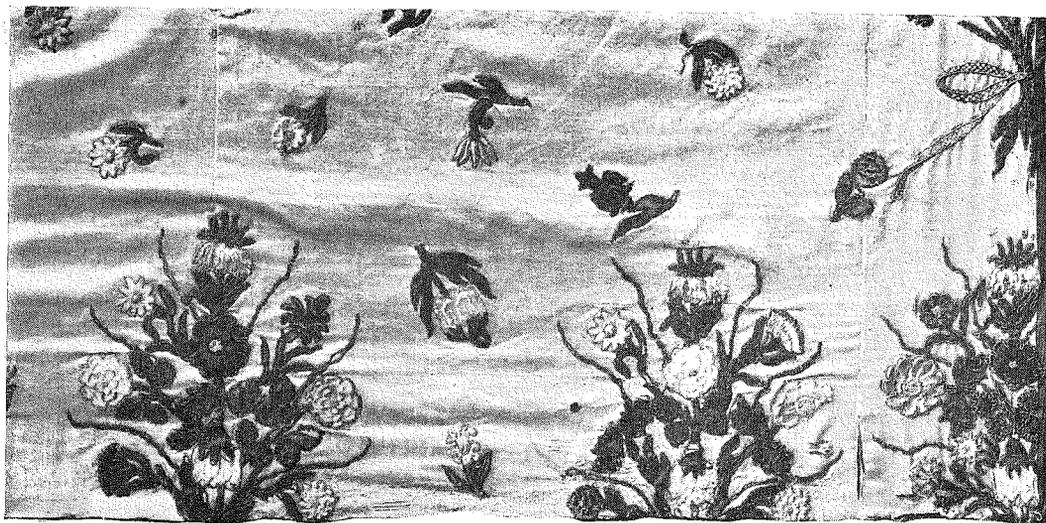

FIG. 6. DETALJ FRÅN SÄNGOMHÄNGE, VIT ATLAS MED APPLIKATIONSBRADERI, OMKR. ÅR 1700, STUREFORS.

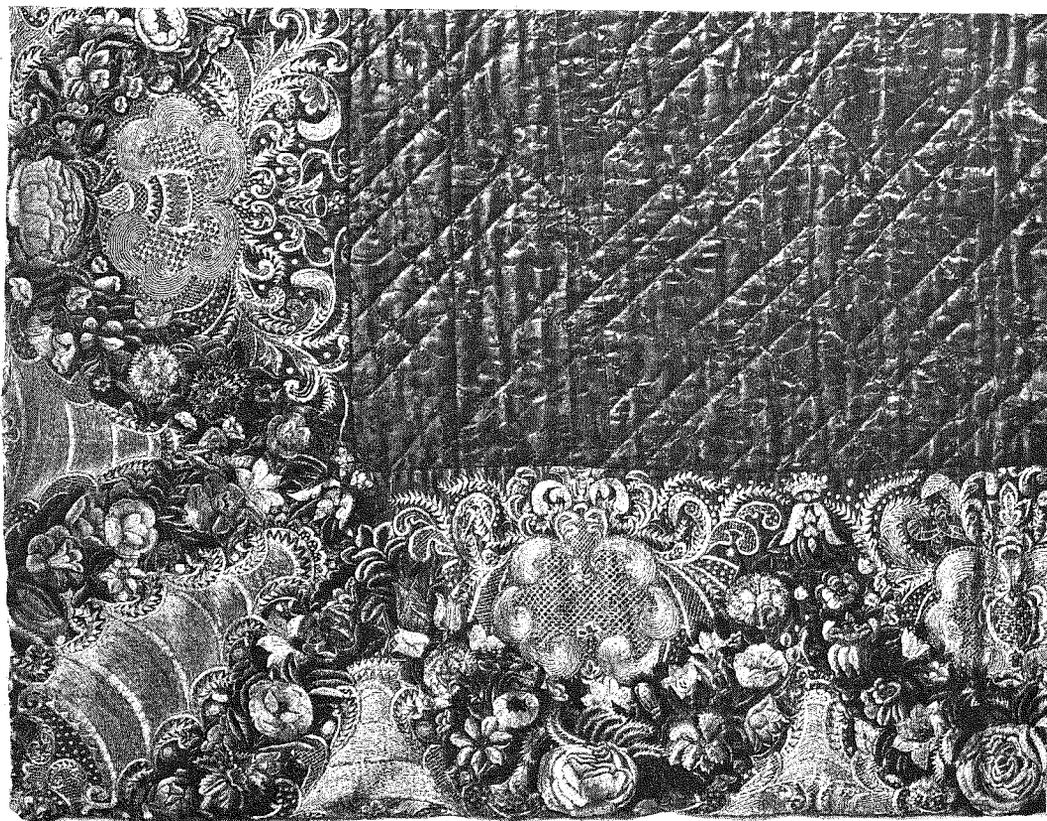

FIG. 7. BÅRDETALJ FRÅN SÄNGTÄCKE, 1720-TALET.

hang avbildas det ej i detta meddelande.

Fig. 4 visar en barndräkt från 1600-talets senare del. Som brukligt var har denna, som burits av en endast ett par år gammal flicka samma snitt som den fullvuxna damens dräkt. Liv och kjol äro i ett stycke, endast den lilla bröstslappen är lös. Kjolen är fotsid och försedd med släp. Tyget är rosafärgad atlas och broderierna utförda med silvertråd i plattsöm. De hängande banden äro till för att stödja den lilla flickan med, när hon skulle gå. För vem dräkten tillverkats vet man beklagligt nog ej; den äges av grevinnan M. Wachtmeister, f. Bennet, på Christineholm nära Nyköping.

Från tiden för övergången mellan 1600- och 1700-talen äro de båda lakan, vilka enligt uppgift begagnats av Karl XII under vistelsen i Polen. Fig. 5 återger ett hörn av den bård, som å det ena lakanet löper endast längs ena kortsidan, men på det andra dessutom utmed halva långsidorna. Lakanen äro av fint tvåskaftat linne och broderiet utfört i plattsöm, kedjesöm och knutsöm. Spetsen är sannolikt vävd. Numer förvaras lakanen på Östgötagodset Stjernorp och tillhöra grevinnan Anna Douglas, f. Ehrensvärd.

Från ungefär samma tid härstammar den del av ett sängomhänge, från vilket fig. 6 återger ett parti av underkanten. Omhänget, som tillhört den s. k. päronsängen på Sturefors, är av vit atlas med applikationsbroderi i färger. Ytan är överströdd med blomsterkvistar och blomorna å dessa delvis pressade i relief. Konturerna äro snodder i metalltråd. Detta sängomhänge tillhör liksom bården fig. 1 de Bielkeska samlingarna på Sturefors.

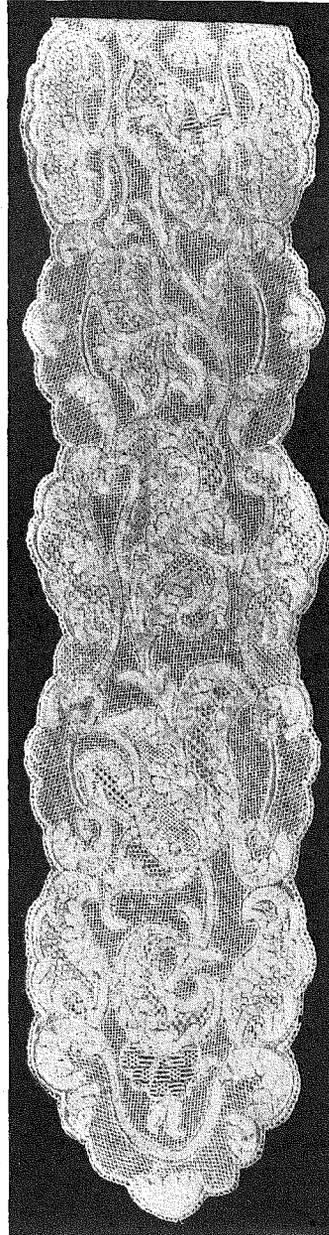

FIG. 8. DETALJ AV BARBE, VITT LINNE, OMKR. ÅR 1750.

Något yngre än ovannämnda sängomhänge är ett sängtäcke från 1720-talet, från vilket en del av bården avbildas som

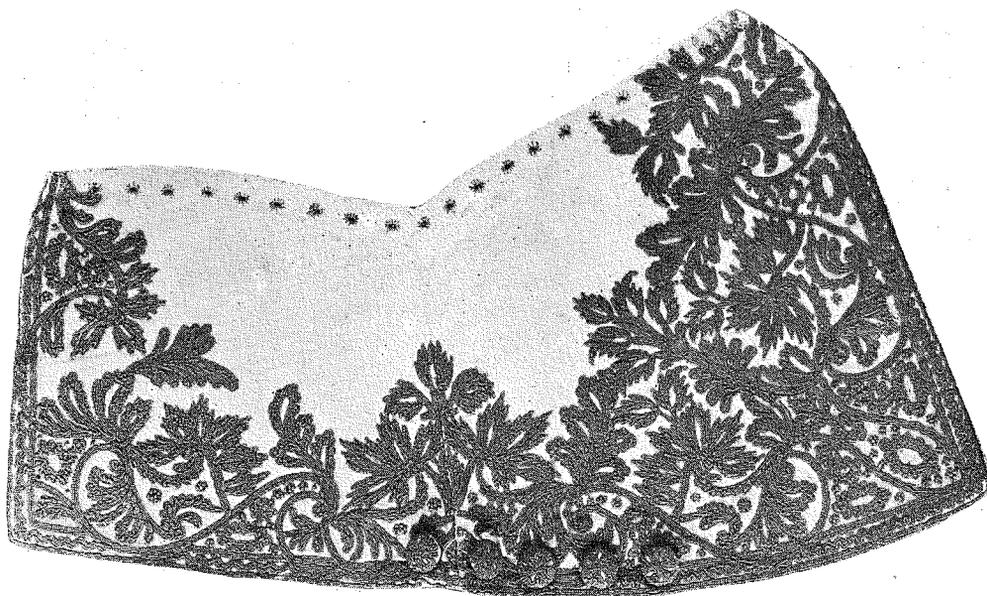

FIG. 9. ÄRMUPPSLAG TILL MANSROCK, 1700-TALET MITT, ÖSTERGÖTLANDS MUSEUM.

fig. 7. I täcket är endast bården från nämnda tid, mittpartiet har blivit utnött och ersatt med ny sidendamast, i samma gröna färg som den ursprungliga. Bården är sydd av Johan Ihres första hustru, Sara Charlotta Brauner som förlovad. Den är utförd på brunviolett siden i schattersöm, plattsöm och stjälsöm med silke i färger, där gråvitt intager en framträdande plats. Täcket eller snarare bården har gått i arv från mor till dotter i 6:te led och äges nu av fru Gertrud Rohde, f. Odencrantz.

En barbe är ett spetsartat band, som suttit på damernas mössor och som med sina två ändar hängde ned i nacken. Av en sådan från 1700-talets mitt återger fig. 8 den ena änden. Den är sydd på mycket fint linne med i botten hopdragna trådar, så att denna bildar ett nätverk. Mönstrets konturer äro sydda i efterstyng och för övrigt ingå en hel del olika

bottnar i orneringen. Nu tillhör barben fru Cecilia af Klercker, f. Lewenhaupt.

Från 1700-talets mitt är även ett ärmuppslag, fig. 9, hörande till en mansrock. Det är av vit gros de tour med rödviolett snoddbroderi i ett mycket distinkt mönster. Dylika ärmuppslag voro lösa och snördes fast vid rocken och kunde därigenom bytas för att korrespondera i färg med den väst man för tillfället ville bruka. (Den rock till vilken dessa ärmuppslag höra, har burits av riksrådet, greve M. Falkenberg, 1722—1796, och äges av Östergötlands museum i Linköping.

Utställningen var talrikt besökt och har som synes gjort även forskningen en god tjänst genom samlandet till Stockholm av ett kulturhistoriskt märkligt material, som genom Nordiska museets försorg blivit i stor utsträckning beskrevet och fotograferat.

BJÄRANS KLOTFORM.
EN KOMPARATIV STUDIE

AV

UNO HOLMBERG-HARVA.

Det har varit en allmän föreställning bland folket i Sverige, att vissa trollkunniga personer kunde i förbund med djävulen skapa åt sig ett väsen, som för deras räkning stal hos andra mjölk, smör och andra förnödenheter. Ett sådant väsen, som kallades *bjära*, *bära*, *bjäru* m. m. av ordet 'bära', skulle tillverkas av särskilda ämnen, vilka formades allt efter den föreställning man hyste om bjärans utseende. Så t. ex. i Östergötland skulle bjäran ha en strumpholk (en kvinnas strumpskäft) till bål, ett ullgarnsnystan till huvud och brända pärtor eller lysstickor till ben, dessa bjärans beståndsdelar sammanknötos med solv från en vävstol (NM, 5132). I Värmland förfärdigades bjäran av en sopkvast med strumpstickor som ben och ett garnnystan till huvud. Den höljdes sedan i ett brudkläde och ställdes på logetrappan, varefter man klappade i händerna. Den antog då gestalten av en hare med ett öga i pannan och kunde begiva sig vart den ville (Palmqvist, Rester av primit. religion bl. Värmlands finnbefolkning, s. 169). Enligt en uppgift från Gotland sammansyddes en skinnpåse under vilken, då bjäran före-

ställdes vara ett trefotat djur, sattes tre träpinnar (NM, 13529 a). Även i Finland har man på somliga orter försett *paran* (av sv. bjära) med tre fötter (Porthan, Opera selecta IV, s. 78; Ganander, Mythologia fennica, s. 67). I Rantasalmi i Savolaks påstår folket, att bjäran är »enögd och trefotad». (Finska Fornminnesfören. tidskrift XXII, s. 210). Detta enögda och trefotade djur är utan tvivel den s. k. *mjölkahren*, som man känner till även från andra länder, såsom från Danmark, Tyskland, Holland och England. Dessutom har man i Sverige, Norge m. m. föreställt sig bjäran i kattskepnad (*smörkatt*, lapparnas *smierakatto*) och möjligen, liksom i Ingermanland, även försökt avbilda den som sådan (Kotisentü 1913, s. 134). Men i norra Sverige möter oss allmänt ännu en tredje typ av bjäran som liknar varken djur eller människa. Det är den klotformiga bjäran.

För att belysa saken taga vi några exempel från Nordiska museets arkiv.

I Lappland i Arjeplog (2965) tillverkas bjäran sålunda att på ett trasbylte, som är sammansatt på ett visst sätt, droppas tre bloddroppar ur vänstra han-

dens lillfinger. Det underbara byltet får då liv, rullar åstad och uträttar, vad man önskar. I Vilhelmina (3007) tar man av ett lik några hårtestar, skinn av dess hälar samt naglar. Allt detta jämte kvicksilver eller något mässing hoprullas till en boll, som kastas över vänstra axeln under det man läser en trollformel. Strax rullar klotet i väg och uträttar, vad man befäller (jfr. Lindholm, Lappbönder, s. 14).

I Västerbotten (1011) var den av trasor till ett nystan hopsnodda bjäran till färgen grå, rullade fram på marken och drog smör och grädde (jfr. Sv. Turistfören. årsskrift 1911, s. 268).

I Ångermanland (13620, 15755) göres bjäran av ett trädnystan; där man håller tummen, då man nystar, uppstår ett hål, vari man droppar blod eller ock stoppar hår från alla ludna ställen på sin kropp. Man har sett ett sådant nystan komma rullande (13631) eller rulla i väg (13626).

I Jämtland (1826 b) nystas olika färgad ulltråd tre torsdagskvällar å rad till ett nystan, på vilket under midsommarnatten droppas blod ur vänstra lillfingeret. »Bjäran rullar åstad» (2888).

I Medelpad (10694) gjordes nystanet av nio slags trasor eller (10712) av knutarna från nio vävar. I nystanet droppades blod ur vänstra handens lillfinger, emedan »detta innehåller hjärteblod». Bjäran ser ut som ett grågarnsnystan och rullar i väg (10696).

Även i Härjedalen (1710, 1715), där bjäran kallas *puke*, är den »rund som ett klot». Den »rullar sig utefter marken och vräker ur sig s. k. rugar». Dessa rugar kallas också »puksdynga».

I Hälsingland (1441) tillverkades puken sålunda att man rullade nio slags trasor, tillika med några droppar blod, ihop till ett nystan.

Först i Dalarna möter oss seden att förse bjäran med ben. Det är mjölkharen, som här träder emot oss, mjölkharen, som är känd över allt i södra Sverige. Men ännu i vissa trakter av Småland (6449) tillverkas bjäran sålunda, att man skär ett sår på sitt vänstra lillfinger och droppar blod på en fäll, som lindas tillsammans. Där omkring lindas även andra fällar tills det blir ett nystan, som man, under det man läser en trollformel, rullar utåt marken. Från samma landskap finns följande anteckning även hos Söderbäck (Skrock, sed och sägen i en Smålandssocken, s. 59): »En gumma hade sett en bjära i form av ett nystan komma utfarande ur svinstian, då hon skulle giva grisarna mat. En sådan bjära lär göras av svinborst och tjära.» Ja t. o. m. på Gotland (Sv. Landsmål 1904, 4, s. 335) har man sett »det runda byltet rulla omkring i kostallet».

Sålunda finnas två huvudtyper av bjäror i svensk folktro, den ena den klotformiga och den andra mjölkharen. Den förra förekommer ensam i Norrland, men är även känd på några håll i södra Sverige. I de södra landskapen är mjölkharen den vanligen omtalade. Man måste då göra sig den frågan, vilkendera av dessa typer är den ursprungligare och äldre i Sverige? Man har all anledning att antaga, att den nordliga typen representerar en äldre föreställning, emedan kulturströmningen i Sverige måste anses ha vandrat från söder till norr och ej tvärtom.

Bjäran som ett nystan eller ett klot är

en vanlig föreställning även i Norge, i synnerhet i norr, så som det framgår av följande utdrag:

Finnmarken (Qvigstad, Lapp. Aberglaupe, ss. 61—2): bjäran förfärdigas av ett ulltrådsnystan. »Den hade inga ben, utan rullade som ett nystan.»

Nordland (Helland, Nordlands amt, II, s. 440): bjäran skapas av ett slags deg till ett avlångt klot.

Snaasen (Skaar, Det gamle Snaasen, 97): den såg ut som ett grått ullnystan och trillade över golvet.

Hedemarken (Bygd og Bonde, I, s. 20): tussen (= bjäran) liknade ett grått nystan och for rullande som ett nystan.

Nordmøre (Langset, Folkeminne fra Nordmør, VI, s. 125, mskr. i Norsk Folkeminnelags arkiv i Oslo): den kom trillande som ett nystan över marken.

Österdalen (Neergaard, Hulder og trollskap, s. 209): den såg ut som ett litet grått trillande garnnystan.

Gudbrandsdalen (Heurgren, Husdjuren i nord. folketro, s. 220): den liknar ett grått ullnystan.

Valdres (Ødegaard, Gamal tru i gamal skjikk, s. 55—6): den såg ut som ett »bustenykla» (ett nystan av djurhår) och trillade omkring i fähuset.

Voss (Björgaas, Or gommol ti, s. 47): trollkaringen gjorde sig en »trollnoa» (trollnystan) bl. a. av hår från de kor, som hon ville att »trollnoa» skulle dia. Man kunde se detta nystan komma trillande på marken, och om man slog det med en käpp, sprutades smör ut ur nystanet.

Även den isländska *tillberin*, som förfärdigas på så sätt, att man lindar stulen ull eller stulet ullgarn om revbenet

av ett lik, rör sig framåt »genom rullning antingen i sidläge eller över huvudet» och är så snabb, att blott de snabbaste hästarna kunna upphinna den (Heurgren, a. a., s. 223).

En dylik föreställning om bjäran träffar man vidare bland den svensktalande befolkningen i Finland. Enligt »Morgonbladet» (1872, n. 234) åstadkommes bjäran i mellersta Österbotten sålunda, att man tar nio olika slags garn och av dem gör ett litet nystan. I Petalaks tillverkas bjäran av en oblat, av ull stulen skärtorsdagsnatten från sju fähus, samt en bloddroppe ur vänstra lillfingret. Ullen spinnes påskmorgonen, garnet nystas på oblaten och nystanet tjärnas i smörtjännan under orden: »Mjök och smör skall du hemta mig, jag ska brinna i ilak ryme (helvetet) för dig» (Finska Fornminnesför. tidskrift, II, s. 134). I Pedersöre är bjäran »en tingest till form och storlek påminnande om ett stickgarnsnystan», nystanet far rullande över golvet (Finlands sv. folkdiktning, VII, 1, ss. 441—3).

Även finnarna ha på somliga orter, som t. ex. i norra Satakunta (Siikainen, Granqvist, FLSA, 26) frambragt bjäror genom att kasta garnnystan i ett »enskilt rum». Och t. o. m. från Estland berättas, huru kvinnorna i mörkret gjorde av trasor ett klot, som de kallade *kada* och slogo det med långa störrar så att klotet rullade i väg, under det man ropade till vems betesmark man önskade, att klotet skulle fara (Korhonen, Vakkalaitos, s. 62).

Men även då bjära-gestalten förses med ben, så att den kan anses påminna om ett djur, är den fortfarande ofta klotformig. Som sådan beskrives den gotländska »bjä-

run» i följande anteckning (Sv. Landsm. 1904, 4, s. 336): »Hon var liksom alla hennes likar rund som en drickeslägel, benen voro korta, nästan osynliga så att hon tycktes rulla fram». Enligt Brondin (Fryksdalens finnsocknar, s. 140) tillverkades bjäran i Östmark i Värmland sålunda, att man insatte tre strumpstickor i ett ullgarnsnystan eller, som det heter i en anteckning i Nordiska museets arkiv (10531) från samma landskap, man instack i nystanet »smala stickor». På samma sätt går man tillväga även i vissa trakter av Finland. Enligt en uppgift från Savolaks (Hankasalmi, Pääkkönen, FLSA, 1) skapades bjäran av ett nystan, som skulle föreställa dess huvud, »hals och kropp voro ej av nöden», men armar och ben skulle den ha, som armar tjänte tvenne piskskaff och som ben tvenne sländor. Att bjärans ben föreställdes vara nästan osynliga i jämförelse med det runda partiet, framgår av sådana finska ordstäv, som t. ex.: »har smala ben som bjäran». Detta åsyftar även Ganander i sin *Mythologia fennica* (s. 67) i det han säger, att bjäran var »mera rund än avlång» och att dess ben voro »smala som en tranas». Lika framträdande är bjärans klotform i Norge t. o. m. då man tänkt sig detta väsen som ett med ben försett djur. Enligt sägnerna från Telemarken (Landstad, *Mytiske sagn fra Telemarken*, s. 158) var trollkatten »rund som ett stort Nøste med store gloende Øine og istedet for Been var der lange Teiner ligesom Lysestikker».

Dessa exempel torde vara nog för att rikta vår uppmärksamhet på bjärans klotform. Vilken förklaring skall man finna för denna gåtfulla figur?

Hos många folk omkring Östersjön spelar utom nystanet även kvasten en framträdande roll vid bjärans förfärdigande. Vid en trolldomsprocess i Tenala i Finland år 1683 beskyldes en kvinna för att ha skapat åt sig en bjära av en »gammal skurtvaga», som hon »vältrat» med händerna på bordet. Vidare säges att hon blåst därpå. Om kvastens roll i skapandet av bjäran finns en mängd exempel i synnerhet från Estland och Lettland.¹ På grund av det material, varav bjäran hopsattes har Gunnar Landtman (Finlands sv. folkdiktning, VII, 1, s. 435) antagit, att bjärans ursprung skulle stå i samband med »vissa primitiva allmänfolkliga föreställningar och bruk, som, på det intimaste höra samman med fruktbarhetsmagin». »I sin ursprungligaste form», säger han, »synes bjäran varit en naturlig eller av människohand förfärdigad amulett, som använts i syfte att framalstra fruktsamhet». »Allt intill senaste tid», påpekar han, »har bjäran oftast förfärdigats av materiella beståndsdelar, som i fruktbarhetsmagin ha en avgjort symbolisk betydelse». V. W. Forsblom (*Hembygden* 1916), som redan tidigare uttalat sig i samma riktning, har framhållit bl. a. att linet — nystanet gjordes stundom även av lin — samt kvistarna i bjärans kropp äro »sinnebilder för den liv och fruktbarhet alstrande urkraften i naturen». Men om så skulle varit fallet, huru kan man förklara att enligt en allmän sed allt det material, varav bjäran hopsattes, skulle vara gammalt och

¹ Eisen, *Krati-raamat*; Auning, *Ueber den lettischen Drachen-Mythus* (Puhkis), *Magazin herausgegeben von der Lettisch-Litterarischen Gesellschaft*, XIX, 1.

utnött. En gammal skurtvaga eller kvaststump, slitna vävsolv, trådsnärje, trasor m. m. ha knappast kunnat betraktas som »sinnebilder för liv och fruktsamhet». Hellre kunde man förena sig med Heurgren (a. a. s. 409), som förklarar saken på följande sätt: »Anledningen till att vid förfärdigandet av mjölkharar såsom synnerligen begärliga ingredienser användes steckesnöpa (lysstickor) brända i bägge ändar, söndriga solv, ässnetter (garn), som blivit kvar då man klipper ned en (våg) tvagstubbar o. dyl., var att man sannolikt över samtliga förargat sig, ja t. o. m. svurit vid deras användande, då genom den ondes åkallande hans kraft skulle förlänas det föremål, i vilket dessa ingingo». Det är dock mera sannolikt att dessa föremål vilka enligt många utsagor skulle stjälas från grannarna, skulle vara just sådana, som varit i kvinnohänder och t. o. m. utnötts av de händer, som vid mjölkandet berört kons spenar. Man tog ju stundom även hår från de kor, som man ville att bjäran skulle dia. Smörbjäran — den vanligaste bjäratypen i Norden — har ursprungligen tänkts dia själva korna och ej blott stjäla mjölk och smör från andras mjölkammare. Ganander (a. a. ss. 66—7) påpekar, att den ur korna diade mjölken ystades till smör i bjärans mage och samma föreställning har upptecknats på Gotland (N M, 13529 a). Det var sådant smör, som bjäran hämtade och som man trodde sig kunna finna även ute i naturen som bjärans exkrementer. Endast i så fall att mjölken icke ännu hunnit förvandla sig till smör, spydde bjäran mjölk eller grädde i sin ägares kärl, ja även på de stigar hon gått. Att bjäran verkligen ursprungligen

troddes dia själva korna, framgår tydligt av den mycket allmänna föreställningen, att om man sticker eller skär med en viss kniv i mjölk eller smör, som hämtats av bjäran, sipprar blod ur skåran. Man föreställde sig nämligen att bjäran sög även en smula blod ur kornas spenar. Det vore intressant att närmare beröra många hithörande frågor, men utrymmet i denna tidskrift tvingar oss till begränsning.

Vi hålla oss denna gång enbart till bjärans utseende och återupptaga frågan, huru skall man kunna förklara bjärans klotformiga skepnad. Ur på många håll gjorda anteckningar framgår vidare, att bjärans ägare ansågs stå i ett mycket nära förhållande till denna sin skapelse. Den skada, som eventuellt tillfogades bjäran, ansågs nämligen träffa dess ägare själv. Ganander säger (a. a. s. 67), att då bjäran t. ex. klämdes mellan en dörr i ett mjölkhus och dog, sjuknade också värdinnan samt avled kort därpå. I »Svenska Turistföreningens årskrift 1911, s. 268 finns följande anteckning från Skellefte älvdal: »Lyckas någon att strö svavel på 'bjäran', där hon rullande utåt marken ilar sina hemliga vägar, spricker hon i samma stund och hennes ägare blir sjuk.» Från Valdres i Norge (Ødegaard, a. a. s. 56) berättas, huru man en gång kastade »bustenyklan» eller trollnystanet i elden och huru grannaskaringen med detsamma kom springande genom dörren och började ösa vatten i sig och på sig liksom om hon hållit på att brinna upp. Ja även genom att bränna bjärans uppkastningar eller exkrementer (*bjäraspya*, *bjäraspillning*, *bjäradynga*, *bjärasmör*, *pukelort* m. m.), som man trodde sig finna på sura stubbar, på fähusväggar, på fuktig mark

eller gräsplan (vanligen en vitgul slemmig svamp, *Mucor unctuosus flavus*, *Aethalium* = *Fuligo varians*, *Nostoc commune* eller *Tremella*), kunde man förvålla bjärens ägare en brännande törst eller brännsår. Söderbäck (a. a., s. 59) anför en sägen från Småland, enligt vilken en bonde som fann »bjäresmör» bland stickorna på vedbacken, tog litet därav och kastade i bakugnen med den påföljd, att en kvinna, som man misstänkt, dog efter en tid. Sådana exempel kunna anföras i mängd från alla folk omkring Östersjön.

Allt detta bevisar, att bjäran ursprungligen tänkts vara en uppenbarelseform av dess ägare själv. Människans »själ» eller »hamn» kan ju enligt den allmänna själatron ikläda sig allehanda skepnader. Lika allmän är föreställningen om »hamnens» och människans gemensamma faror och öden. I form av ett nystan kan hexan uppträda t. ex. i den ryska folktron (Zelenin, *Russische Volkskunde*, s. 394). Också »maran» har man i Finland sett rulla fram som ett grått nystan längs golvet i fähuset (Finl. sv. folkd. VII, 1, s. 491). Och t. o. m. de dödas andar uppenbara sig stundom i denna form. Feilberg berör denna fråga i sin bok »Bjærgtagen» (s. 113) i det han säger: »Et træk, der jo mulig også står i forbindelse med en dyreskikkelse, er at Vætterne forsvinder som trillande garnnøgler.» I ett annat arbete »Sjæletro» (s. 147) säger han: »Andre steder fortælles, at man ser barnegenfærdet i skikkelse av et hvidt, trillande garnnøgle.» Feilberg har dock icke framlagt något stöd för sitt antagande att det trillande garnnystanet möjligen skulle stå i något sammanhang med en djurskepnad.

Det är icke svårt att finna exempel på en föreställning, enligt vilken häxorna kunnat, för att icke tala om djurhamn, ikläda sig skepnaden av ett visst föremål, en kvast, en högaffel m. m. Vem har ej hört talas om häxor, som brutit benet av sig, då man slagit av den ena grepen på en högaffel. Men då en häxa förvandlat sig till ett dylikt föremål, synes hon ofta blott för ögonblicket velat undandölja sig, folk ha ej utan vidare förutsatt, att dylika döda ting skulle kunna röra på sig eller uppträda som levande varelser. Det i fråga varande klotet eller nystanet däremot är ett mycket rörligt väsen, vars snabba framfart just väckt människornas uppmärksamhet. Visserligen är det sant, att man under medeltiden, till och med senare trott, att häxorna kunde använda t. ex. kvastar även till fortskaffningsmedel. De foro ju till Blåkulla ridande på en kvast. Men i detta fall är kvasten blott ett redskap icke själva häxan. Det ovannämnda klotet eller nystanet åter synes ha varit en uppenbarelseform av häxan själv. Klotet anses ju kunna suga i sig mjölk och lämna efter sig exkrementer.

Det finns en anteckning från Finnmarken, där kvasten tjänar som ett redskap även för »smörkatten». I Qvigstads »Lappischer Aberglaube» (s. 62) berättas, huru en kvinna, då hon ville sända ut sin »smörkatt» för att stjäla smör från andra, lindade gult ullgarn omkring en kvast och befalde katten att sätta sig på denna i det hon sade: »Upp, upp genom rökhålet!»

Vi ha tidigare nämnt, att även kvasten utgjort hos flera folk vid Östersjön en av bjärens viktigaste beståndsdelar. I

mellersta Finland har bjäran stundom förfärdigats på så sätt, att man tagit en gammaldags slända, vars ena ända instuckits i ett nystan och den andra i en sopkvast så att nystanet blivit bjärens huvud och kvasten dess stjärt (Korpilahti, Kotikoski, FLSA, 122), eller på så sätt att endast sländans ena ända omlindats med garn (Viitasaari, Moisio, FLSA, 54) eller instuckits i ett klot av kohår och näverband (Veteli, Alfred Salmela). Bjäran säges kunna flyga i sådan skepnad. I Nykyrka i Viborgs län har man sett bjäran flyga i form av en slända (Kotiseutu 1913, s. 135). I Soikkola i Ingermanland visar sig bjäran (*para*) som en »gnistrande eld», dess »huvud är tjöckre, bjäran smalnar av åt ändan till». I Moloskovitsa i samma landskap är bjäran ett »silverljust nystan, som har efter sig en lång gnistrande stjärt (Finska Fornminnesför. tidskrift XXVI, 9, ss. 19—20). Att dessa beskrivningar kan åsyfta en flygande meteor, framgår tydligt ur en rysk författares skildring om huru han i Novgorods län hörde en (finsk?) åkare förklara meteorföreteelsen med orden: »*para* (bjära) flyger (Schivaja Starina, 1896, s. 143). På grund av sitt utseende har bjäran i Estland fått sådana folkliga benämningar som 'eldstjärt' (*tulihänd*), 'eldkvast' (*tulehaga*) och 'Funkenschweif' (*pisuhänd*)². Dess motsvarande tyska

namn är *Gluswanz* (Schambach och Müller, Niedersächsische Sagen u. Märchen, s. 163), *Glutsert* (R. Andree, Braunschweig. Volkskunde, s. 389) m. m.³ Som meteoreld uppträder dock i Sverige huvudsakligast den på sina skatter ruvande draken, om vilken Hylltén-Cavallius (Värend o. Virdarne, I, s. 462) säger, att den flyger under natten i skepnad av en stor eldkvast släppande gnistor efter sig i luften. Enligt Johnssons »Sånger från nordöstra Skåne» (Sv. Landsm. IX, s. 61) har draken härstädes »haft form av en besman» (jfr sländan hos finnarna!).

Kunde man tänka sig, att även den nordiska klotformiga bjäran ursprungligen åsyftade meteorföreteelsen? Bjäran som ett eldväsen synes dock i Sverige vara omöjlig att finna. I en anteckning från Medelpad (N M, 13401) säges visserligen att bjäran »kom bortifrån skogen och rullade som en blix mot ladugården vår» och såg ut som »ett litet grått ullnystan», men man kunde ju antaga, att ordet »blix» här använts endast i en bildlik betydelse. Man säger ju även annars om bjäran att den rullar i väg »obegripligt fort» (Medelpad, N M, 15752). Endast ifrån Småland känner jag till en anteckning, som i detta hänseende väcker vår uppmärksamhet (N M, 14460): »Mjölkharen kallade de, när de kom å flög i lufta som vit fragga, å de skulle vara farligt,

² Eisen (Estnische Mythologie, s. 123) säger om den estniska bjäran bl. a.: »Oft kann man ausser dem Feuer keinerlei Gestalt erkennen. Im Flug sieht der 'Feuerschwanz' gewöhnlich nur wie ein rundes rotes Knäuel mit einem Schwanz daran aus.» Om samma väsen bland letterna läsa vi hos Auning (a. a., s. 57): »Der 'Puhkis' hat keinen eigentlichen Körper, sondern besteht aus einer Masse von Grösse und Form eines Menschenkopfes oder einer Mannesmütze mit einem Schwanz von der

Länge eines Fadens.» På annat ställe (s. 43) säger samma författare: »Die Sternschnuppen und namentlich die aussergewöhnlichen Meteorerscheinungen stellen ihn in seinem Fluge dar.»

³ Det förefaller vara sannolikt, att kvasten som häxornas flygredskap står i ett nära förhållande till den ovannämnda »eldkvasten». Då häxan troddes kunna flyga i en sådan skepnad, har man lätt kunnat komma på idén att hon verkligen använde en kvast på sin flygfärd.

när de slo imot husa, för då skulle de kunna få trölleskottet.» Då man vet, att »trolleskott» och »stjärnskott» i Sverige haft samma betydelse, kommer man härvidlag att tänka på den flygande meteoren. Om bjäran eller trollkatten har man likaledes i Norge trott, att den som 'ærendesvein' sände ut skott och finnkulor (Kleiven, i gamle Dågå, s. 34; Nils Lid, Um finnskot og alvskot, Maal og Minne 1921, s. 49).

Jag anser dock icke att bjäran som ett klot eller nystan kan sammanställas med meteorföreteelsen. Man föreställer sig ju icke t. ex. i norra Sverige att detta klotformiga väsen skulle vara utrustat med en stjärt. Och dessutom man säger ju sig ha sett detta väsen röra sig i nohus. Detta kan man icke tänka sig om meteoren. Vidare berättas, att somliga, som sett »nystanet» komma trillande »ha hållit efter det» (Ångermanland, N M, 13626). Det ser således ut som om man trott sig kunna springa i kapp med det. Från Island finns en anteckning, där det uttryckligen påpekas, att de snabbaste hästarna kunna upphinna den trillande *tillberin*. Detta torde man ej kunna tillämpa på den blixtnabbt ilande och försvinnande meteoren.⁴

Men det finns ett annat, dock mera sällsynt naturfenomen, som av allt att döma kan sprida ljus över denna gåta. I sin avhandling »Försök til en Oeconomisk Beskrifning öfwer Satakunda Häraders Norra Del (Stockholm 1751, s. 43) skildrar P. A. Gadd traktens naturföre-

telser med följande ord: »Af flygande Eldkulor och andra skadeliga Lufteldar har denna orten ingen olägenhet. Lyktgubbar och Stjärnskott förekomma här ibland, de senare kallas af menige man *Noidan-Nuolet* (eller Trollskott), och förmenas af somlige vara utsände att skada folk, vilket dock af sig sjelf förfaller ... Et slags Lyktgubbar förekommer här, som ej äro större än små Månar; de gå ofta ej fortare än en människa löper. Efter all beskaffenhet tyckas de vara af ett och samma slag med dem som Ripa förmäler sig sett ... Här på orten kallas de af menige man *Para* (Smörbäror), och föregifves af någre vara andar, som befrämja Smörlyckan hos wisst folk.»

Detta säregna naturfenomen kallas av naturforskare kulblyxt eller klotblyxt. Om denna elektriska företeelse, över vilken man ej ännu kunnat giva någon tillfredsställande förklaring, läsa vi i Nordisk Familjebok (Blyxt) följande: »Den tredje klassens blyxtar de s. k. kulblyxtarna eller klotblyxtarna äro mycket sällsynta. De skilja sig från de föregående slagen icke endast genom sin form utan även genom den jämförelsevis långa tid de fortfara och den långsamhet, med vilken de röra sig. I motsats mot de övriga blyxtarna, som räcka endast ett ögonblick, fortfara dessa under en tid av flera sekunder eller kanske minuter, varvid de långsamt röra sig ett stycke framåt, ibland stanna en stund på samma ställe och därpå fortsätta sin rörelse i samma eller i en annan bana.» Enligt Meyers Konversationslexikon äro dessa kul- eller klotblyxtar »faust- bis kindeskopfgrosse leuchtende Kugeln».

⁴ Även i Estland (Eisen, Krati-raamat, s. 39) säges, att man endast med en god ridhäst kan nå »eldstjärten». En vanlig häst orkar icke springa efter den.

I Östersjöländerna har upptecknats bland letter och ester en mängd sägner, enligt vilka bjäran far in i stugan genom skorstenen eller rökhålet och åter försvinner. Om detta väsen då på ett eller annat sätt förtörnas, bränner det upp huset.⁵ Här ha vi åter ett drag, som icke med bästa vilja kan härledas från stjärnfall, ej heller från den husliga härdens eld som ett eldväsen. Men med kul- eller klotblixten överensstämmer även denna föreställning. Vi hänvisa till följande ord i ett tredje konversationslexikon (Tietosanakirja, XI, s. 147): »Den (d. v. s. klotblixten) rör sig långs med jordytan, tränger sig stundom inomhus, trillar där omkring och försvinner åter... Emellanåt exploderar den till slut med ett häftigt dån och åstadkommer dylika skador, som de vanliga blixterna, men stundom försvinner den spårlöst utan att explodera eller vålla någon skada.»

Med hänsyn till det ovan anförda torde vi träffa på det rätta i det vi antaga, att bjäran som ett trillande väsen i form av ett nystan eller klot, ursprungligen åsyftat det gåtfulla elektriska fenomen, som kallas kul- eller klotblixtn. Detta gäller även andra andar eller troll, som sägas uppträda i klotskepnad. I Uppland t. ex. säges, att gästen eller mylingen, det mördade barnets ande, far fram på vägen som ett eldklot (Upplands Fornminnes-

fören. tidskrift, XIX, ss. 67—8). Det är en allmän erfarenhet att folk sett andeväsen i oförklarliga naturfenomen.

I mellersta Europa synes den flygande meteoren ofta ha spelat samma roll i folktron som klotblixten. Och det är helt naturligt att dylika naturföreteelser av folket lätt kunna förväxlas eller hänföras till samma grupp.

Men om man således verkligen tänkt sig bjäran som ett dylikt fenomen, huru kan man förklara bjärans uppkastningar och exkrementer, som ju borde förutsätta ett djur med animaliska funktioner? Man säger ju t. ex. i Härjedalen (N M, 1710), att det rullande klotet vräker ur sig s. k. »rukar», och i Voss (Björgaas a. a., s. 47), att om man slog »trollnoan» med en käpp, sprutades smör ut ur nystanet. Skulle man kunna tänka sig att även dylika exkrementer varit i folktron sammanknippade med den flygande meteoren eller ett liknande fenomen?

Den jämförande forskningen ger oss ett jakande svar. I Braunschweig i Tyskland (Andree, a. a., s. 389), där bjäran synes uppenbara sig som meteoreld och även kallas »Glustert», finner man om morgnarna på växterna, »varöver Glustert har flugit under natten», »spott», samma ämne, som annorstädes kallas »bjäraspy», »hexspott» m. m. I sina »Danske Folke-minder (s. 175) säger J. Kamp, att *tremellan* kallas i Danmark »stjärneskud» och är »noget der falder ned fra himlen, når en stjerne skyder». I Norge kallas *Nostoc commune*, en »skumaktig svamp», *drog-spy*, som Ivar Aasen (Norske minnestykke, s. 182) anser betyda »draugens spy». Det är dock mera sannolikt att

⁵ Auning, a. a., ss. 3, 33, 39; Eisen (Estn. Mythologie, s. 123) beskriver den estniska bjärans framfart med följande ord: »Bei seinem Besitzer geht er durchs Dachloch ein und aus. Wenn er auch mit Feuerstreifen hinter sich ein- und ausfliegt, so setzt er doch das Strohdach nicht in Brand. Wenn aber ein besonderer Grund vorhanden ist, dann setzt der Feuerschwanz auch ein Haus in Brand, sei es aus eigenem Antrieb oder auf Befehl seines Herrn.»

ordet »drog» här är samma som danskans »drage», vilken enligt Feilbergs Ordbog flyger som en »ildkule». Samma svamp, som plötsligt uppenbarar sig på fuktig jord, beskriver tidskriften »Kosmos» (Handveiser für Naturfreunde, Stuttgart 1923, s. 174) med följande ord: »Lantbefolkningen, som icke kunde förklara sådana slemmassors plötsliga uppträdande, antog, att det fallit ned från himmelen och kallade dem 'stjärnfall' (Sternschnuppen), 'geléregn' eller 'grödäggregn'. Benämningen 'stjärnfall' har funnit insteg även i vetenskapen under det latinska namnet *Tremella meteorica*.» En sådan föreställning synes vara jämförelsevis gammal. Även lapparna kalla stjärnfall *naste-lutsjas* ('stjärn-diarré', Qvigstad, Lappiske stjernenavne, s. 9), och en skoltelapp i Boris-Gleb berättade mig i somras att man i skogarna stundom kan finna sådant geléartat, gult ämne. Vidare må nämnas att stjärnfall enligt Castrén (Grundzüge einer Tungusischen Sprachlehre, s. XV) också på tungusiska heter *osikta fatalmein*, som har sin motsvarighet i mandshu-språket och betyder: *stella cacat*.⁶

I Finland och i synnerhet i Estland, Lettland och överallt i mellersta Europa gör man en viss skillnad mellan smör-, sädes- och penningbjäran. Om den senare säges ofta, att den är röd och gnistrande. Sädesbjäran åter förväxlas stundom med tomten, som enligt svenskarna i Finland »bär sju skylar sju mil» (Finl. sv. folkd. VII, 1, s. 441). Det är dock

en väsentlig skillnad mellan tomten, som är ett självständigt väsen och härvidlag vanligen en sädesände, och bjäran, som står i så intimt förhållande till sin ägare att deras öden äro gemensamma. En sådan sädesbjära är liksom smörbjäran dess ägares egen uppenbarelseform.

Men om så är fallet, borde ju smörbjäran och sädesbjäran kunna uppträda i alldeles samma skepnad. Så är också fallet t. ex. i Ingermanland, där smör- och sädesbjäran sägas skilja sig från den röda och gnistrande penningbjäran i det att de förstnämnda äro »vita och icke gnistrande» (Finska Fornminnesför. tidskrift XXVI, 9, s. 20). I Estland och Lettland förfärdigas sädesbjäran ungefär på samma sätt som smörbjäran i Finland. Sädesbjäran kan dessutom t. ex. bland letterna uppträda i form av en *virvelvind*, vilken dansar omkring på andras åkerfält och stjälar från andras skylar (Auning, a. a. s. 48). I Varend kallades denna företeelse »horvindan» och troddes vara en trollkärning, som var ute och stal säd (Hyltén-Cavallius, a. a. s. 113). I Norge kastar folket en kniv i virvelvinden, då den om hösten infinner sig och vill bortföra höet (Storaker, Elementerna i den norske folketro, s. 14). Enligt en allmän tro såras själva trollkarlen eller -kvinnan av det vassa föremålet, som kastas i virvelvinden. I denna form uppträder icke smörbjäran.

Men bland finnarna i Ingermanland förtäljes vidare om en sädesbjära (*viljapara*), som, då den far genom sädesåkern, skär åt sig en smal stig och för säden med sig från stigen. Färden går alltid »tvärs» genom åkertegen. Säden, som

⁶ Det torde vara skäl att påpeka, att de ovan nämnda svamparterna förekomma vanligen under röt månaden, då kulblixterna och meteorerna oftast uppträda.

sädesbjäran hämtar säges vara svart (Finska Fornminnesför. tidskrift XXVI, 9, s. 21).

En motsvarande föreställning förekommer hos tyskarna, bland vilka denna sädesbjära heter *bilwis*, *bilmes*, *bilmeschnitter* m. m., vars etymologi är höljd i dunkel. I »Zeitschrift für österreichische Volkskunde (III, s. 112) skildras detta väsen på följande sätt: »Bilmeschnitter är enligt folksägner en ond demon, som har en liten skära fastbunden vid sin stortå. Från den del av åkern, genom vilken denna vandrar, flyga kornen i den bondes bod, i vars tjänst demonen är.» Vidare säges att Bilmeschnitter lämnar efter sig en smal stig i åkern. Enligt »Deutsche Gaue (XXIII, h. 447—50, s. 51) lämnar Bilwis efter sig en knappast 10 cm. bred stig, som går i »snörrät riktning, dock snett från åkerns ena hörn till det andra». På denna stig synes stråna vara liksom avbitna jäms med marken eller liksom avskurna med en skära. Om ock skadan i början är obetydlig, så kan den senare mångfaldigas därigenom, att en tredjedel av skörden eller mera anses kunna vid tröskningen flyga in i den persons sädesbod, som under natten förorsakat ovan nämnda snitt.

En dylik tro påträffas vidare i Ryssland, åtminstone hos storryssar. Sålunda förtäljes t. ex. i guvernementena Orel och Tula, att det stundom uppstår i den fullmogna åkern långa och smala stigar, som förorsakas av avundsamma häxor eller trollkarlar, vilka tros färdas med skäror på fötterna genom åkern. På somliga orter påstår folket, att stråna på dylika stigar se ut som om de blivit avskurna

från höjden, emedan halmstubben icke är nedtrampad (Zelenin, a. a., s. 45).

Sannolikt är, att även det åker troll, som i Norge kallas *skurekail* (skärrar-karl), är ursprungligen samma väsen, som tyskarnas Bilmeschnitter. Skurekailen lever osynlig i åkern, äter bondens korn och förjagas vid skördens avslutande med rop, såsom skadliga åker troll i allmänhet, över till grannens åker (Bugge, Norske høstskikke M M 1911, s. 167—8; Mannhardt, Die Korndämonen, s. 25). Det torde vara skäl att påpeka, att dessa skadliga åker troll ej böra förväxlas med sädesanden.

En gammal baijersk lagbok redan från Aigolfinger-tid, 590—788, känner till detta åker troll och kallar dess gåtfulla stig *aranscarti* (Ernteschnitt). Det naturfenomen, som åstadkommer en sådan stig i åkern är enligt naturforskare klotblixten. Detta torde åsyftas även i Bezenbergers Litauische Forschungen 1882 s. 65, där det heter: »Die dann und wann erscheinenden Feuerkugeln hält man für den Teufel, der den ihm ergebenen Leuten Getreide zubringe.»⁷

Således uppträder denna urgamla sädesbjära, som under kristen tid förbundits med djävulen, i samma skepnad som den nordiska smörbjäran och giver yttermera stöd för den framställda lösningen

⁷ Till dessa ovan anförda väsen torde även *gloson* kunna räknas, ett åker troll, som förekommer i Skåne (Sv. L. VIII, 3, s. 173) och Småland (Hyltén-Cavallius, a. a. I, 179—81) och som enligt Hyltén-Cavallius »skiner som ett bloss». *Gloson* (*glo* 'lysa, glänsa' och *so* 'sugga') säges ha »såsom en såg på ryggen», och det är farligt att möta detta väsen, emedan det kan »fläka eller klyva» den mänskliga, emellan vars knän det löper.

på den klotformiga bjärans hittills oförklarade gåta.⁸

Man kan ju gå vidare och framkasta frågan, vilkendera är äldre och ursprungligare sädesbjäran eller smörbjäran. Det synes som om sädesbjäran, som lätt kan sammanknippas med sädesanden, vore äldre som ett väsen som hämtar, bär eller drar andras förnödenheter till sin ägare. Smörbjäran har av allt att döma ursprungligen varit blott ett mjölk och blod sugande väsen i samma stil som motsvarande andar t. ex. i östra Ryssland. Bland tjeremisser, tatarer m. m. förtäljes huru häxans »själ» kan färdas nattetid som ett eldklot omkring i bygden, dia kor, ston och getter samt suga blod ur människor och djur. Genom att riva i klyv

⁸ Det är mycket sannolikt att även »trollet», som jagas av åskan och som försöker intränga uti människors boningar, ursprungligen varit ett dylikt eldklot (på finska *ukko-sen kerä* 'åsknystan'). Huruvida själva ordet *troll* såsom det förklarats (Falk-Torp, troid),

sin skjorta eller genom att rycka av sitt kängband kan man tvinga det flygande eldklotet att falla ned och förvandla sig till häxan i fråga. (Inorodtzheskoe *Obozrenie* 1915, ss. 14—16; Koblov, *Mifologija kazanskich tatar*, ss. 15—18). På samma sätt har man gått tillväga i Estland och Lettland, då man sett bjäran flyga omkring under natten (Eisen, *Krati-raamat*, ss. 43—4; Auning, a. a., s. 123). Föreställningen att bjäran bär mjölk och smör, som den utspyr eller uträttar i sin ägares kärl, torde vara av senare ursprung liksom även bjärans förfärdigande av vissa föremål med tillhjälp av en nattvardsoblat eller »hjärteblod». Ett sådant skapande av bjäran är fullkomligt okänt t. ex. bland folken vid Volga.

kan härledas ur *truzla* 'trilla, rulla', kan jag icke avgöra. Men det är troligt att bland germanska namn på andeväsen kan finnas ord, vilka egentligen betyda klot eller nystan eller ett trillande väsen.

S M Ä R R E M E D D E L A N D E N

NÅGRA BIDRAG TILL KÄNNEDOMEN OM FYLGJAFÖRESTÄLLNINGEN HOS NORDBORNA.¹ AV ANDREAS OLDEBERG.

Med Tylor höll animismen såsom uttryck för den primitiva människans tidigaste själsföreställningar sitt segertåg genom den religionsvetenskapliga världen för att under senare tid bliva i lika hög grad undertryckt till förmån för Codringtons och Marretts kraftteori.

Men ingen nyckel öppnar alla lås, och vi torde tills vidare få lämna den frågan öppen, vilkendera av dessa föreställningar är den primära och i stället konstatera båda deras förekomst och inbördes sammanhang.

För den primitiva människans tänkande är det komplexa föreställningssättet i hög grad utmärkande. Hennes föreställning om, vad vi kulturmänniskor kalla de andliga faktorerna, är på en gång både vidare och trängre än vår. Hon har en mera emotionell än saklig uppfattning av livsföreteelserna.

Som bekant uppfattar den primitive allt, som kommit i beröring med hans kropp eller utgjort delar därav, t. ex. kläder, spott, urin, svett, hår, eller naglar såsom uppfyllt med någon slags magisk kraft.² Men samtidigt kunna dessa ting

även antaga en mera personlig karaktär och i drömmen uppträda såsom självständiga varelser och liksom batakernas tondi bortrövas av en ond begu. Därav den hos naturfolken vitt utbredda fruktan för att lämna efter sig hår eller naglar.³

Men till denna kategori höra även för oss mera immateriella företeelser såsom skuggan, spegelbilden, fotspåret eller namnet. Isynnerhet det senare är vilden mycket rädd för att omtala för någon ovidkommande. Samma fruktan förefinnes t. ex. hos Sigurd Fafnesbane då han givit Fafne banesåret, och denne frågar efter hans namn.⁴

Hos våra förfäder utgöra nu hamingja- och fylgjaföreställningarna mer eller mindre utvecklade kraft- och själsföreställningar. Det hette om en man, att han var »ham» stulen, när något gick honom emot, och han ingenting förmådde. Med ham, »gestalten», sammanhänger hamingja, makten, ödet, skyddsanden. Hon uppträder i de isländska sagorna både som ättens och den enskildes kraft och lycka. Sådan mannens eller ättens hamingja är, så går det dem. När den gamle Ketil

¹ Uppsatsen har förut ingått i en handskriften festskrift till Sune Lindqvist den 20 mars 1927.

² H. T. Preuss: Die geistige Kultur der Naturvölker, Leipzig 1923, s. 10.

³ I. H. Warnek: Die Religion der Batak, Göttingen 1909, s. 10.

⁴ Volsungasaga, utgiven av Magnus Olsen, Köbenhavn 1906—8, s. 59.

Thrumr i Romsdalen anser, att sonen Torsten suttit länge nog vid härden, säger han till honom: »Du är nu kommen till sådan ålder, att det kan vara skäl att pröva, vad hamingjan vill unna dig.» Torsten litade på sin faders hamingja, och hon förde honom lyckligt åter. När man sedan en gång bar till Torsten hans son, gav han honom namnet Ingemund efter morfadern, »och väntade för honom hamingja för namnets skull». Ingemund i sin tur kallade sedan sin son Torsten och hoppades därav, »att hamingja skulle följa.⁵»

Mannens vapen voro maktfyllda; så t. ex. Sigurd Fafnesbanes svärd Gram och Angantyr's svärd Tyrving; den som blödde för dess egg levde ej till påföljande dag.⁶ Likaså voro redskapen fyllda med kraft samt mat och dryck vid gillet, ävenså härden och högsättesstolparna, vilka t. ex. Hallsten, Atle jarls son, kastade över bord för att på Island finna gynnsamt land.⁷ Om klenoders kraft äga skilda folks sagor mycket att berätta. Ännu gå kronjuveler i arv, numera en tom symbol, men förr bärare av härskarkallets kraft. Framför allt ägde ätten en kraftkälla, som det ålåg den enskilde att med sina bragder föröka. Så t. ex. berättas i Ljosvetningasaga:

Då Eyolf Gudmundsson, efter att hava dräpt Torarin Hoskuldsson, red över Vodluheden, snavade hans häst, och han föll av och blev så stelbent av fallet, att

han en lång tid icke kunde gå. Då han träffar den kloke Finne och för denne omtalar händelsen, förklarar Finne, att det var Torwards och hans fränders fylgjur, som Eyolf icke kunnat hålla stånd mot. Torvard var den dräpte Torarins broder och följaktligen även Eyolfs fiende; Eyolf säger då: »Menar du, att deras fylgjur äro duktigare än mina och mina fränders?»⁸

Särskilt tappra och ättgoda mäns fylgjur visade sig ofta såsom djur och då vanligen ädla och stolta djur, medan mindre betydande mäns fylgjur framträdde såsom mera oansenliga djur. Angantyr's björnar ansågos betyda starka kämpar.⁹ Likaså betecknades björnen, som Höskuld Dalakollson i drömmen såg utträda ur sin boning, som den hugstore Gunnar av Lidarände.¹⁰ När Torsten Vikingsson såg de många sig anfallande björnarna, ansågos dessa beteckna konung Njörves söner, men rävarna, som åtföljde dem, uppfattades som andra ringare män.¹¹ Då konung Olov Tryggvasson landsflyktig och okänd hade bostatt sig i Gårdarrike, blevo därvarande spåmän underrättade om hans närvaro genom hans fylgjur, som voro »så stora och lyckosamma, att de aldrig hade sett dylika förr.»¹²

Den gamle Geiter hade gissat sig till den unge Torsten Yxfots börd genom den

⁵ Ljosvetningasaga, Islendinga sögur 19, Reykjavik 1896, s. 112.

⁶ Hervors och Heidreks saga, utgiven av A. A. Afzelius, Sthlm 1811, s. 16.

⁷ Nials saga, Islendinga sögur 10, Reykjavik 1894, s. 54.

⁸ Göthriks och Rolfs saga.

⁹ Olov Tryggvassons saga, Fornmanna sögur I, s. 96.

⁵ Vatnsdaelasaga, Islendinga sögur 7, Reykjavik 1892, s. 2, 16, 33.

⁶ Hervors och Heidreks saga, utgiven av A. A. Afzelius, Sthlm. 1811, s. 11.

⁷ Floamannasaga, Islendinga sögur 23, Reykjavik 1898, s. 7.

björnunge han såg gå före honom, och över vilken Torsten höll på att stupa.¹³

Man kunde även låna en annan mans hamingja eller gipta, som den även härvidlag kallades, för att utföra något svårt uppdrag. Så t. ex. fick Hallfred vandre-daskald låna Olov Tryggvassons gipta, då han gick att döda Torleif: »Ok skal ek til leggja mina giptu.»¹⁴

Samma tankegång föreligger, när Gunnar Gjukesson, för att komma igenom den eld, som omgav den sovande Brynhild, skiftade hann med Sigurd Fafnesbane.¹⁵

Liknande mer eller mindre utvecklade maktsjälar förefinnes hos de nu levande naturfolken t. ex. thongafolkets nuru, västafrikanernas kra, kongofolkens nkisi m. fl.¹⁶ Men även hos de gamla kulturfolken kunna liknande föreställningar spåras. Ka-begreppet hos egypterna hör hit. En vanlig människa ägde en ka, men en kung eller en gud ansågs äga flera ka. Solguden Ra hade t. ex. sju ba, d. v. s. själar, och fjorton ka.¹⁷ Multiplikationen uttrycker härvid maktens intensifiering; jämför Olov Tryggvassons fylgior. Hos persernas hvarenah synes däremot det mera opersonliga kraftbegreppet överväga liksom hos indernas brahman. Annars heter det om hvarenah eller »härligheten», som den lämpligen kan översättas

med, att den »är hemmets bästa besittning, som håller ofärd borta och främjar trivsel. Ve den ätt och det land, som mistat sin »härlighet» eller sina »härligheter».¹⁸

Skillnaden mellan hamingjan och fylgjan synes hos våra förfäder ej ha varit fullt genomförd, men vanligen betecknade den förra gestalten i form av lycka, framgång, öde, makt och kallades då ofta gipta; t. ex. när det berättas i Nials saga, att det är svårt att »gå mot Gunnars gipta»,¹⁹ eller då trollkvinnan Groa säger, att det är svårt att stå emot Ingemundsonernas gipta, då Torsten Ingemundsson undgått hennes försåt tack vare sin fylgjas varning.²⁰ Här synes sålunda det opersonliga mera överväga. Däremot synes fylgjan alltid vara skepnaden i form av en slags dubbelgångare. Den är mannens makt personifierad.

Angående hamingja- och fylgjaföreställningarnas ursprungliga uppkomst har Helge Rosén sökt visa, att de hava sitt upphov från efterbörden.²¹ Han stöder sig härvid dels på Maurers och Arnasons uppgifter, att efterbörden ännu i dag på Island kallas fylgja eller hamingja, dels anför han både från Europa och andra världsdelar en mängd folkbruk, där efterbörden betecknas antingen som ett utpräglat dubbelväsen eller som ett kraftfyllt ämne, vilket måste grävas ned eller gömmas, och endast i vissa fall kan an-

¹³ Torsten Yxfots saga, Fornmanna sögur III, s. 113.

¹⁴ Hallfredarsaga, Islendinga sögur 31, Reykjavik 1901, s. 22.

¹⁵ Volsungasaga, utgiven av Magnus Olsen, København 1906—08, s. 66—67.

¹⁶ N. Söderblom: Gudstrons uppkomst, Sthlm 1914, s. 72, 74.

¹⁷ W. Budge: The gods of the Egyptians I, s. 34; jmf. T. Andrae: Skyddsängeln enligt Matt. 18: 10, Teologiska studier tillägnade Erik Stave, Uppsala 1922, s. 321 f.

¹⁸ N. Söderblom: Gudstrons uppkomst, Sthlm 1914, s. 272.

¹⁹ Nials saga, Islendinga sögur 10, Reykjavik 1894, s. 136.

²⁰ Vatnsdaelasaga, Islendinga sögur 7, Reykjavik 1893, s. 90.

²¹ Helge Rosén: Om dödsrike och dödsbruk i fornnordisk religion, Lund 1918, s. 235 f.

vändas: Så t. ex. anse baganda-folket i mellersta Afrika placentan som ett levande väsen, och en prins' efterbörd tillskrives förmågan att kunna döda medlemmar av det kungliga huset, om den ej behandlas med tillbörlig aktning.

Batakerna anse den som sin skyddsande, vilken ger sitt missnöje till känna, om den hör något opassande, men fröjdar sig om den hör något gott och hjälper människan att utföra det.

I Hedemarkens amt i Norge blir efterbörden, om den ej brännes, till en »roper», d. v. s. ett väsen snarlikt det, som uppkommer av ett dödat, i hemlighet framfött barn.

Att även under medeltiden fylgja använts som benämning på efterbörden vittnar ett omnämmande i Biskupa sögur, där det heter om en kvinna Arnbjörg i Skalhólts biskopsdöme: 'Sedan vaknade hon, liten i kroppen, nästan fullkomligt frisk, och då folk kom till och tog hand om henne, funno de blod på hennes kläder och ett barns fylgja, som man ju kunde vänta'. (ok barns fylgju eptir likindum).²² Att den romerska religionens genius även är besläktad med denna tankegång är otvivelaktigt.²³

Drömmarna gävo ett rikligt stoff till fylgjaföreställningarna. Man såg antingen sin egen fylgja i form av ett djur eller en kvinna, eller, vilket kanske var vanligare, andras fylggor.

I Nials saga berättas, att några män en natt redo til Lidarände för att över-

falla Gunnar. På vägen grepos de av så stark sömnlust, att de måste lägga sig ned och sova. Samma natt hände sig, att Gunnars vän, Nial, ej kunde sova, utan gick oroligt av och an. På tillfrågan svarade han, att han såg många fientliga fylggor, som tillhörde Gunnars ovänner.²⁴

Torsten Ingemundsson var bjuden på gästabad till en trollkvinna vid namn Groa. Före resan drömde han tre nätter å rad att ättens fylgja visade sig för honom och varnade honom för att resa.²⁵

Gunnar från Lidarände rider hem med sina båda bröder. Plötsligt blir han så sömnig, att han måste stanna och lägga sig att sova. Härvid drömmer han, att han blir anfallen av en flock vargar, och brodern Hjort blir ihjälripen. Sedan Gunnar vaknat fortsätta de ritten men bliva snart överfallna av fiender, vilka legat på lur, och Hjort dödas.²⁶

Exemplen kunna mångfaldigas.

Slutligen vill jag anföra en saga, som något mera avviker från de övriga.

Då konung Rolf och hans kämpar kämpade sin sista kamp mot Rolfs trollkungliga syster Skuld och hennes make konung Hjorvard, sågo denne och hans män en stor björn gå framför konung Rolf. Med sina ramar fällde han flera än fem av konungens kämpar tillsammans; intet vapen bet på honom, men han kastade både män och hästar till marken och krossade allt under sina tänder. Mitt under striden saknade Hjalte, en av kung Rolfs kämpar, sin stallbroder Bodvar. Han

²² Biskupa sögur II, Kaupmannahöfn 1878, s. 167—168.

²³ Wissowa: Religion und Kultus der Römer, Handbuch der klass. Altertumswiss. bd. V, 1902, s. 175.

²⁴ Nials saga: Islendinga sögur 10 Reykjavik 1894.

²⁵ Vatnsdælasaga, Islendinga sögur 7, Reykjavik 1893, s. 89—90.

²⁶ Nials saga, Islendinga sögur 10, Reykjavik 1894, s. 144 f.

förtalte konungen det, men denne svarade: »Han är förvisso, om han är självrådande, där han bäst gagnar oss. Gå blott du själv fram med käckhet och lasta ej honom, ty ingen av eder är hans jämlike.» Emellertid sprang Hjalte tillbaka till hallen och såg där Bodvar sitta overksam. Då han förebrädde Bodvar, att han ej deltog i striden, svarade denne bland annat: »Det går nu såsom beslutat är, att intet råd mera bätar; men det må du veta, att jag härefter kan bringa kungen långt mindre hjälp än nyss.» Bodvar gick därefter ut i slaget, men i det samma försvann björnen, och striden begynte bliva konung Rolf och hans män tung.²⁷

Vi ha nu sett, att fylgjan kan visa sig för en person i drömmen eller i vakande tillstånd vanligen i form av ett djur, eller, fastän mindre ofta, i kvinnogestalt. Maj Lagerheim har nu sökt visa, att medan djurfylgjan uppträder som ett varsel eller upprepar en handling, som den person den åtföljer tänkes ha gjort, framträder fylgjan som kvinna mera som skyddsande.²⁸

I många fall torde denna förklaring vara riktig, men den täcker uppenbarligen ej hela fylgjaföreställningen. I Rolfsagan t. ex. uppfattas Bodvars björn otvivelaktigt som en skyddsande. Jag skulle vilja giya problemet en annan belysning.

För ett primitivt tänkande står djuret i ett mycket närmare samband med människan, än vad det gör för oss kulturmän-

niskor. Vilden betraktar djuret som ett väsen, vilket mera till graden än till arten är skilt från människan. När han skall karakterisera de mänskliga egenskaperna faller det sig därför naturligt för honom att taga till hjälp djurets egenskaper. När sålunda nordbon betecknar fylgjan som ett djur, torde detta böra betraktas som en primitiv reliktföreställning, som i folkets medvetande lever kvar och uppträder samtidigt med den otvivelaktigt senare och mera avancerade uppfattningen av fylgjan som kvinna. Men varför uppträder fylgjan just som kvinna? Problemet är svårlöst, men jag skulle dock vilja framföra en synpunkt. Som förut omnämnts bottnar en av fylgjaföreställningarnas starkare rötter i uppfattningen om efterbörden som ett levande väsen. Men barnsbörden hör kvinnan till, och det är därför förklarligt, att även efterbörden i den primitiva föreställningen slutligen får karaktären av ett kvinnligt skyddsväsende.

Av vad förut anförts framgår, att fylgjans närvaro ofta giver sig till känna genom sömnighet, som plötsligt påkommer den hon vill visa sig för, eller den hon representerar. Man skulle kunna tro, att människan måste sova, för att fylgjan, eller om vi skulle våga säga själen, skall kunna uppträda frigjord; jämför t. ex. i Rolfsagan huru Bodvars själ eller fylgja deltog i striden i björngestalt endast så länge, som kroppen satt orörlig i ett slags dvala.

En liknande isländsk saga omtalar Maurer från nuvarande tid:

Ett sällskap resande övernatta en gång i det fria. En av sällskapet kan emellertid icke sova. Han ser då, huru ett slags

²⁷ Rolf Krakes saga, Från Nordens forntid av A. Ekermann, Sthlm 1895, s. 149—150.

²⁸ Maj Lagerheim: Bidrag till kännedomen om fylgja-tron, Svenska Fornminnesföreningens tidskrift 12: a, Sthlm 1904, s. 182 f.

blå dunst uppstiger över en av de sovande och börjar glida bort över fältet. Mannen, som blir nyfiken, stiger upp och följer efter och ser härvid, huru dunsten först tränger in i ett på vägen liggande hästkranium, omgivet av surrande flugor. Därefter ser han dunsten komma ut och efter diverse irrvandringar tränga in i en mindre jordhög. Utkommen därifrån begiver sig dunsten åter till den sovande man, över vilken den bildade sig, och upplöser sig där. Dagen därpå berättar denne man för den, som varit vaken, en dröm han haft: han tyckte sig vara ute och gå och efter en stund komma till ett vackert hus, i vilket han trädde in. Där voro många människor församlade, som sjöngo och spelade av hjärtans lust. Efter en stund gick han ut och kom snart till en gravhög, där han tyckte sig se ett helt fat fullt med guldmynt. Senare kontrollerade de båda männen drömmens uppgift och funno också mycket riktigt i en närliggande gravhög en urna med guldmynt.²⁹

De föreställningar, vi sålunda här spå-

rat, erbjuda ett visst intresse. De synas nämligen utvisa, att ursprungligen ett närmare samband rått mellan människan och hennes fylgja, och att denna senare rätteligen kan betraktas som människans egen själ eller ett slags dubbelväsen, en företeelse, som i mer eller mindre utvecklad form torde ha varit utmärkande för de flesta folk. Denna tankegång torde förefinnas i t. ex. persernas daena och i den senare judendomens mital; ävenså torde skyddsängeln enligt Matt. 18: 10 få uppfattas på detta sätt.³⁰

Ännu i dag finnes hos de nuvarande egypterna tron på en människans dubbelgångare, som lever under jorden ett analogt liv med den verkliga människans, och som dör, när hon dör.³¹

Hos nordgermanerna med deras hårda kynne och starkt utvecklade ödestro gick utvecklingen sin egen väg för att vid kristendomens inbrott i viss mån bli avläskad åt annat håll, vilket kanske bäst exemplifieras genom Sidu-Halls vägran att låta döpa sig, såvida han ej fick ängeln Mikael som sin »fylgju-engill».³²

SOMMARENS DISKUSSION I KYRKORESTAURERINGSFRÅGOR AV SUNE AMBROSIANI.

Under högsommaren 1927 har i Stockholms-Tidningens spalter förts en aminerad diskussion om principerna för restaurering av våra gamla kyrkobyggnader och deras inventarier. Denna lika delikata som segslitna fråga har under senare årtionden allt som oftast blossat upp och kostat ej obetydligt med tryck-

svärta. Då man betänker huru många faktorer, som skola samverka vid en restaurerings genomförande, är det för dem, som sökt sätta sig in i problemen, mycket

³⁰ T. Andrae: Skyddsängeln enligt Matt. 18: 10, Teologiska Studier tillägnade Erik Stave, Uppsala 1922, s. 321 f.

³¹ W. S. Blackman: Karin and karineh, The Journal of the Royal Anthr. Inst. of Great Britain and Ireland, vol. 56 1926, s. 163 f.

³² Nials saga, Islendinga sögur 10, Reykjavik 1894, s. 243.

²⁹ K. Maurer: Isländische Volkssagen der Gegenwart, Leipzig 1860, s. 81.

förklarligt, att en sådan fråga ej alltid och på alla platser har genomförts eller skall kunna genomföras utan kanske allvarliga slitningar.

Orsaken till att diskussionen denna gång kom upp, var den, att ärkebiskop Nathan Söderblom som motion till 1927 års prästmöte i Uppsala inlämnat en av kyrkoherden i Veckholms församling författad skrift åtföljd av följande meddelande:

Då närslutna redogörelse utmynnar i önskemål väl värda att övervägas, och då jag inte hinner att sätta mig i förbindelse med kyrkoherde Rydeman, anhåller jag att å hans vägnar få inlämna den som motion till Ärkestiftets prästmöte 1927.

Uppsala den 4 maj 1927.

Nathan Söderblom.

Kyrkoherde Rydemans motion inleddes med en upplysning om, att hans redogörelse skrivits efter anmodan från ärkebiskopen, som önskat få en framställning av de olika synpunkter som kunna göra sig gällande vid kyrkorenoveringar från K. Byggnadsstyrelsens, Riksantikvariens och församlingarnas sida. Detta är givetvis ett ämne, som är synnerligen lämpligt att behandlas på ett prästmöte och kyrkoherde Rydeman presenterar sig som en erfaren person på området. Han har handhaft restaureringar i sex kyrkor i södra delen av Uppsala län. När så varit förhållandet, är det också klart, att hans strävanden varit välbekanta för myndigheterna i Stockholm. Dessa visste därför genast på vilka punkter de skulle ge svar på tal.

Kyrkoherde Rydeman poängterar genom kursivering fem satser, som han sedan kommenterar.

1) K. Byggnadsstyrelsens restaureringsprogram avskräcka ofta församlingarna på grund av för dyrbara kostnadsberäkningar.

2) Byggnadsstyrelsen är en rigorös övervakare att gällande moderiktning i styrelsen i allt tillämpas.

3) De, som ha makt och bestämmanderätt över allt, som hör till kyrkorummets anordning, äro oförstående för den pietet och den helgd, som hör rummet till.

4) En praktisk-teknisk vägledning hade församlingarna mest nytta av, men en sådan gives mycket sparsamt eller icke alls av myndigheterna eller synes döljas av någon slags yrkeshemlighet.

5) Den sunda uppfattningens fordran, att en sak måste vara hel och icke visa uppenbara spår av tidens förstörelse för att giva åsyftat intryck avvisas, liksom rätten att placera befintliga föremål efter eget omdöme.

Dessa teser utläggas sedan med exempel i ett språk, som skjuter över målet. Redan av själva formuleringen av satserna torde man emellertid finna, att kyrkoherden icke så noga genomtänkt de statliga myndigheternas mål och syften.

Emellertid sammanfattar han sina önskemål i tre teser: A) »att de statliga myndigheterna, som hava befattning med kyrkornas renovering, alldeles kostnadsfritt skulle tillhandagå församlingarna med råd, upplysningar och även ritningar över de åtgärder, som av dem anses nödvändiga och ställa en arkitekt om så önskas till förfogande».

Efter denna tes följer en parentes, som är märklig. »Som det nu är får man den uppfattningen, att myndigheterna begagna sin maktställning att skaffa arkitekterna och deras medhjälpare arvoden på församlingarnas bekostnad.» Man kan ju knappast underlåta att gentemot denna sats framställa frågan, om det vore mera juste av myndigheterna att skaffa dem dessa inkomster på statens bekostnad, då det ju enligt förslagsställarens mening vore staten, som i framtiden skulle betala omkostnaderna för ritningarna? Och så en fråga till i detta sammanhang. Är det sannolikt, att den arkitekt, som anförtros restaureringsplanens uppgörande, skulle anlägga andra estetiska synpunkter på sitt förslag, om det vare staten och ej församlingen, som skulle betala arvodet?

B) »Att kyrkorna icke behandlas i likhet med fornlämningar, utan hänsyn tagas till, att de äro församlingens egendom och bestämda för religiösa ändamål i nutidens liv.»

Vad kyrkobyggnaderna beträffar, står det för kulturforskaren klart, att det är en skillnad lika stor som mellan natt och dag mellan medeltidskyrkan, då den byggdes, och den nu brukade. Kyrkobyggnaderna hava under tidernas lopp aldrig behandlats som fornminnen utan ständigt av praktiska skäl förändrats och kyrkoherdens uppfattning får stå som dokument för hans obekantskap med fakta. Vad inventarierna beträffar, torde väl ingen förneka, att det gått en s. k. rörelse genom tiden att i kyrkorna ta reda på och i gudstjänstrummét uppställa minnen ur kyrkans förflutna, även om de ha föga eller intet att skaffa med protestantisk

åskådning, på platser och i en omgivning, där de aldrig hört hemma. Detta har fört med sig, att man drivits till att förhandla om förhållanden, som understruktits i kyrkoherde Rydemans punkt 5. Varför envisas att i gudstjänstlokalerna behålla dessa illafarna kulturskatter, vars största värde ligga i deras egenskap av kulturdokument. Lämna dem dit de höra att värdas och studeras. För samma belopp, som nu påkostas dem, kan »hela» och för vår tid naturliga prydnader anskaffas i gudstjänstlokalerna.

Den sista tesen lyder: C) »att domkapitlet genom befullmäktigat ombud, som på ort och ställe tager del av arbetet, ser till att det viktigaste i en kyrkorenoivering pietet och helgd bevaras».

Som bekant passera alla kyrkorestaureeringsärenden enligt nuvarande ordning domkapitlet, som också äga myndighet att avgörande inverka på beslutet i frågan.

Prästmötesberedningen behandlade motionen och föreslog prästmötet, att detta skulle tillsätta en kommitté med uppdrag att i skrivelse till domkapitlet framställa i församlingarnas och prästerskapets intressen liggande önskemål i restaureringsfrågor samt hemställa, att domkapitlet måtte bringa dessa önskemål till Kungl. byggnadsstyrelsens kännedom.

Detta blev även prästmötets beslut.

Diskussionen överflyttades emellertid i och med det tryckta protokollet blev känt från prästmötet till Stockholms-Tidningen. Den blev lång och aminerad. Inlägg i densamma gjordes av ärkebiskop Söderblom, riksantikvarien Sigurd Curman, byggnadsrådet Ragnar Hjorth, kyrkoherde G. Rydeman och några andra.

Som en var vet, tillkommer förtjänsten av den nuvarande ordningen för restaureringsärendens behandling inom ämbetsverken den nuvarande riksantikvariens vilken under sin verksamhet som byggnadsråd för den nyskapade kulturhistoriska byrån i Byggnadsstyrelsen även sökt att på ett smidigt sätt föra ut författningarnas bestämmelser i det praktiska livet och därmed också grundat den tradition, som numer följes. Det var därför kanske ej så underligt, att han kände sig personligen angripen, när denna för hans livsverk centrala fråga utsattes för — för att använda ett lindrigt uttryck — angrepp. Han gick också i tidningspolemiken till strid för den nuvarande ordningen och tog därjämte saken så allvarligt, att han tackade nej för det teologiska doktorat, som enligt ärkebiskopen på grund av hans betydande förtjänster om kyrkornas vård den teologiska fakulteten i Uppsala utverkat åt honom vid Uppsala universitets jubelfest i september 1927.

Riksantikvariens Sigurd Curman har i sina båda artiklar i Stockholms-Tidningen — för vilken gång i ordningen må vara osagt — även lämnat en redogörelse för huru ett restaureringsärende skall läggas upp och behandlas. Dessa artiklar jämte flera av diskussionsinläggen i Stockholms-Tidningen, ha sedan omtryckts i fickformat och kringsänts, men det torde vara önskvärt, att riksantikvariens framställning av ett restaureringsärendes normalbehandling kodifierades på ett mindre efemärt sätt för att tillställas en församlings vederbörande i det ögonblick, då dessa börja förbereda en kyrkorestaurering. Det hjälper sannolikt icke att vid ett tillfälle en sådan upplys-

ningsskrift utgått som cirkulärskrivelse. I den situation, då den borde vara till hands, är den säkerligen bortglömd, ty ingen har minne av, att dessa råd och anvisningar en gång mottagits till kyrkoarkivet.

När man efteråt studerar diskussionen, faller vid denna liksom vid tidigare sådana över samma ämne ett par saker i ögonen, såsom orsaker till de diskuterandes oförmåga att förstå varandras tankegång. Det ena är, att man ute i bygderna har mycket vaga föreställningar om, vad en arkitekt är för någonting. Därför borde vid instruktionskurser eller på annat sätt de präster eller andra, som å församlingarnas vägnar skola administrera en restaureringsfråga, informeras om, vad som tillhör en arkitekts yrkesuppgifter och att han för att fylla dessa i regel erhåller en nära tioårig praktisk och teoretisk utbildning. Vare sig han i sin livsgärning kommer att rikta sina intressen mot dagens praktiska byggnadsuppgifter eller på direkt kulturminnesvårdande sådana, så är han bäraren av den svenska odlingens byggnadskultur. Denna utbildning och denna kulturuppgift ersättes icke genom några aldrig så förnumstiga funderingar av diletterantisk natur. Dessutom skall arkitekten leva på sin yrkesutövning ståndsmäsigt för att använda ett gammalt uttryck. Han måste ha kontor och biträden, vilket allt ej erhålles för intet, utan måste täckas genom de arvoden han erhåller för sin yrkesutövning. Ute i bygderna har man långt ifrån klart för sig vad detta måste kosta under ett liv i ett samfund såsom storstaden, där penninghushållning råder.

Å andra sidan synes det vara lika

oklart för de diskuterande på andra sidan, att denna bristande kunskap om penninghushållningens väsen förefinnes i de flesta landsändar, därför att dessa fortfarande befinna sig på ett stadium, som är mer eller mindre besläktat med naturhushållningens. Man hissnar i socknarna över kostnadsförslagets storlek, därför att man där är van att hjälpa varann, att utföra arbeten gemensamt, utan att omräkna arbetsprestationerna i mynt. Därför kan en uppgörelse inom socknen med där boende yrkesmän ge så starkt avvikande siffror från dem, som myndigheterna räkna med och som de måste räkna med som dagspriser.

Myndigheterna ha naturligen haft känsla för, att den ekonomiska bärkraften på landsbygden vilar på andra grunder än i storstaden, och har det därför exempelvis numer ordnats så, att en hel del förarbeten i och för en kyrkorestaurering såsom t. ex. en kulturhistorisk undersökning av kyrkan och programmet för restaurering utföras med offentliga medel. Det har nämligen funnits en tid, då arkitekten satt i Stockholm och gjorde restaureringsförslag, utan att ha sett den byggnad, vars underhåll, kanske nydaning han skulle leda. Endast genom undersökning på orten får ju den, som skall ge råd och plan för restaureringens utförande en fast grund för sina förslag. Med skäl har därför ansetts, att kyrkans karaktär av kulturminnesmärke kan föran-

leda staten att låta med offentliga medel verkställa preliminära undersökningar. På så sätt har staten för en ur offentlig synpunkt viktig uppgift trädt fram och täckt kostnaderna och sålunda lättat församlingarnas börda, men att staten skulle gå längre och i varje fall ställa en arkitekt till förfogande för varje restaurering utan kostnad för församlingen, det är väl i alla fall mycket begärt.

Då jag ej vill bidra till spridandet av de glosor, som växlats i den ovan nämnda diskussionens hetta, känner jag mig icke hågad att upprepa riksantikvarien Sigurd Curmans replik till kyrkoherde Rydeman, när denne å ena sidan utöser sin vredes skålar över arkitekterna och i nästa andetag kräver, att dessa gratis skulle ha stått till hans förfogande. Hur bristfällig kyrkoherdens logik än är, är den ett gott exempel på, vad här borde exemplifieras.

Emellertid blir det intet samförstånd vid kyrkoreoveringar mellan församlingarnas representanter och myndigheternas utan man satt sig in i varandras tankegång, så att man förstår varandras mål och syften.

Utan klarhet i dessa och förstående kunskap, om vart den ene och den andre ur sina synpunkter vill komma, kunna några goda resultat av dessa emellanåt uppblussande diskussioner i restaureringsfrågor icke ernås. Det är ju dock till sådana man syftar?

FIG. 1. INTERIÖR FRÅN STUGAN, TOMELILLA BYAGÅRD.

TOMELILLA BYAGÅRD. AV SIGFRID SVENSSON.

Där nu den skånska köpingen Tomelilla hastigt växer upp har förut legat en liten by, en gång till största delen utgörande utsockne frälse till Örups gods. Endast en gård kvarstår av denna by och denna kommer nu att genom Föreningen Tomelilla Byagård bli bevarad som kulturminnesmärke. Föreningen, som bildades för två år sedan, inköpte gården i fjol och kunde i somras öppna den för allmänheten.

Gården, som utgör en tät sluten fyrkant, hör till de minsta i sitt slag —

gårdsplanen mäter endast 9×10 m.¹ Den har uppförts under förra hälften av 1800-talet och stugulängan är byggd mellan 1840 och 1850. Vad som här särskilt bör noteras är den måttfullhet, varmed man gått till väga vid restaureringen. De få ingrepp som gjorts ha endast betytt åter-

¹ Plan och ett flertal bilder av gården finnas som bilaga till A. Cambells Bondgårdar på Österlen i Skånska folkminnen 1926. En uppmätning är också gjord vid Nordiska Museets byundersökningar 1925. — Tomelilla bys historia är skildrad av Theodor Tufvesson i På bygader, kungsvägar och stadsgator.

ställandet av mycket sent skedda förändringar. Såväl härvidlag som vid rekonstruktionen av inredningen — den gamla var helt borta — har man noga upptecknat de muntliga uppgifter som stått att få. Många smådrag ha härvid kommit fram som förläna gården i sin helhet ett ovanligt starkt intryck av att vara levande. Den här meddelade interiörbilden visar den för sydöstra Skåne karakteristiska möbleringen med »bor-kista», »vråskav», »borännsbänk», »bag-borsbänk» och »moraklocka».

Utanför gården vid ena sidan inkörsvägen ligger den nyanlagda »haven» med korsgång och »solrunning» och på den andra sidan är »näragåren», där kreaturen släpptes ut. I »bihaven» växer kör-

veln — den användes att gnida bikuporna med för att ge dem en söt lukt — och »synnantill» i takdroppet finna vi den för takvidjorna nödvändiga rödpilen.

Planer äro för närvarande å bane att få till stånd en effektiv skånsk kulturminnesvård. Detta är förvisso en tvingande nödvändighet, då de gamla byggnadsmonumenten försvinna med en rasande fart. Så har en resa i sommar i östra Skåne för den som skriver dessa rader inneburit det sorgliga konstaterande att de vackraste och älderdomligaste av de gårdsanläggningar, som för två år sedan funnos bevarade, nu försvunnit eller spolierats. Tomelilla byagård visar dock ett vackert prov på vad som ännu kan finnas kvar att rädda.

»BENERASKASÖNDAGEN».

HUR JULEN FORDOM FIRATS UT I SMALÄNDSKA BYGDER. AV LOUISE HAGBERG.

Under julen hade man haft gott om alla sorters såvel såsom kött, fläsk o. s. v., man hade doppat i grytan och haft goda dagar. Om man också inte annars var van vid så »moe krås», så nog alltid sökte man att till julhelgen förskaffa sig det bästa man förmådde i matväg. Men när så julen vid tjugonedagstiden var slut, då var det också slut med den goda maten, »då var allt oppätet och bara benen kvar». Då var det till att »fira ut julen», och då kokades benen av vilka voro kvar efter allt det goda »sågel», som hade kokats till julen, då var det att skava eller »knäpra av» det sista köttet på benen efter julmaten. Somliga kokade soppa på dem till middagen och doppade i den som på julaftonen. Det var tju-

gonedag Knut, som därmed skulle firas, och själva dagen kallades för »beneraska» — eller »beneraskasöndagen», ty på en söndag skulle detta firande äga rum. Men som tjugonedag Knut ju icke alltid infaller på en söndag, firades, när så icke var fallet, »beneraskasöndagen» söndagen vid tjugonedagen eller söndagen näst efter Knut. Uppgifterna variera dock härvidlag. Sålunda uppgavs i Kråkhult, att »benskrapesöndagen», som det där heter, firades efter trettondagen eller »söndagen efter jul», och i det närbelägna Karlstorp, att »benknäpresöndagen» inföll vid tjugonedag Knut.

Sedan benen kokats av och det på dem kvarsittande köttet avskafats och de noga

avskrapats, var det, som sagt, förbi med all den goda julmaten. Men själva benen kastades därför ej bort utan sparades noga — varvid de av en del förvarades i havreskåpan — för att sedermera beredas till benmjöl. När de så togos fram igen, krossades de sönder och maldes till mjöl. Somliga brände benen och gav åt hönsen, för att de skulle värpa bra, men vanligen användes benmjölet som foder åt kreaturen såväl svin- som

fäkreatur eller ströddes det ut som gödsel på åkrarna. Julmatens kraft och välsignelse verkade sålunda ej endast julen ut, utan sträckte sig dess verkningar ända fram till det nya årets sådd och skörd.

Ovanstående uppgifter om »beneraskasöndagen» ha inhämtats i Svenarums och Vrigstads socknar (Västra härad), Virserums socken (Arpelds härad) samt Skirö, Karlstorps och Kråkshults socknar i Östra härad (Småland).

UTSTÄLLNINGEN: DAS BAYRISCHE HANDWERK, MÜNCHEN 1927.

Sommaren 1927 hade i München ordnats en mycket omfattande utställning: Das Bayrische Handwerk. Denna skulle enligt ledningens mening representera en ny art utställningar i det att man ej blott där finge se färdiga varor, råvaror, halvfabrikat etc., utan framförallt se hantverket i verksamhet: hur bagaren bakade, korven stoppades, stenhuggaren behandlade stenen etc. — inom ett högst betydande antal yrken. Det stora område, som utställningen förfogade över, gav gott utrymme till de mångskiftande arbeten, som en intresserad, oftast nyfiken allmänhet betraktade och ej sällan förvånade sig över. Hantverket i våra dagar har nämligen ändrat karaktär och tagit många maskinella hjälpmedel i sin tjänst, så att hantverkaren får inom många yrken vara ganska avsevärt tekniska bildad.

Som centrum i en av de största hallarna hade kring en öppen gård — »den gyllene staden» — anordnats en historisk utställning. Å denna förevisades emellertid icke, huru förflutna århundra-

dens hantverkare skötte sin gärning i motsatts till den nya tidens, vilka »tekniska» resurser dessa haft till förfogande vid sin yrkesutövning, utan en samling föremål av teknisk betydelse eller särskilt kulturhistoriskt värde. Mycket lärorika voro de från äldre tider härstammande hantverksbilderna. Att nämna torde särskilt vara sådana från tillverkning och transport av bergsalt, en av de yrken, som i forna dagar lämnade den bayerska staten goda inkomster.

Föremålen voro hämtade från olika delar av Bayern. Dock förekom ej någon överbelastning av rummen. Av de utställda grupperna imponerade mest vapenutställningen och man kände på sig, att denna omhänderhafts av någon, som hade en omfattande kunskap om landets material och därför också hade kunnat för utställningen utvälja vad som vore verkligt representativt. Denna avdelning hade också ordnats av den framstående vapenhistorikern doktor A. Stöcklein, konservator vid Armémuseet i München.

Av historiskt intresse var även det rum med föremål, somh belyste skränas liv

och verksamhet, men vad som här exponerades var ungefär detsamma, som förekommer i vilken god skråsamling som helst.

En kort officiel katalog över hela utställningen hade utgivits, däremot synes ej den tillämnade specialkatalogen över den historiska avdelningen bragts till utförande, vilket var skada, då förmodligen aldrig dessa föremål från olika delar av Bayern komma att ånyo samlas.

Bland det tryck, som publicerats med anledning av utställningen, finnes en skråhistoriskt sett mycket värdefull dokumentsamling »Bayrisches Handwerk in seinen alten Zunftordnungen» (Müller und Röniger, München 1923, pris 3 Mk.), som innehåller 35 handlingar rörande olika skråämbeten i Bayern från 1400- och 1500-talen. Häribland återfinnes även skråordningen för svärdsmederna i Passau av år 1547. De bayerska skråämbetena fingo således redan under slutet av medeltiden sina rättssedvänjor kodifierade, således i allmänhet mer än 100 år tidigare än flertalet i Sverige, där de flesta bevarade skråordningar härstamma från Gustaf II Adolfs regering.

EN FOND FÖR HUMANISTISK FORSKNING.

I konselj den 22 oktober har regeringen beviljat vissa överskottsmedel av penninglotterierna under år 1928, sannolikt omkring 400,000 kronor, till Vitterhets-Akademien. Av dessa skall bildas en fond för humanistisk forskning. Av handelsministrarnas uttalande till protokollet

ser det emellertid ut, som om dessa medel vore att betrakta som ett första tillskott till fonden, och att man kunde hoppas, att under kommande år ytterligare medel från samma inkomstkälla skulle ställas till förfogande för ökning av fonden. Detta är givetvis önskvärt, ty även om 400,000 kronor är en betydande summa, så är dock den årliga ränteavkastningen av denna ej så särdeles stor, om man tänker sig för vilka uppgifter den skulle tagas i anspråk.

Enligt Akademiens förslag skulle nämligen fondens avkastning användas till: att i främsta rummet främja svenskt forskningsarbete inom de humanistiska vetenskapernas område, att i övrigt befrämja sådana företag och arbeten, som kunna vara av betydelse för eller äga samband med de humanistiska vetenskapernas framåtskridande samt att, då alldeles särskilda skäl föreligga, till svenska offentliga samlingar förvärva sådana föremål, konstverk, skrifter, böcker o. d., vilka äro ägnade att tjäna såsom vetenskapligt material eller hjälpmedel för humanistisk forskning, eller vilkas bevarande eller förvärvande åt Sverige anses vara av synnerlig vikt.

Till att realisera dessa för fyllande av den humanistiska forskningens behov viktiga uppgifter kommer man ej så långt utan en fond med kapital, som vida överstiger den ovannämnda grundplåten. Det behövs nog åtminstone en Carlsbergfond. Någon gång måste man emellertid lägga grundstenen, om den stolta byggnaden en gång skall bliva färdig.

TIOÅRSREGISTER TILL RIG, FÖR ÅREN 1918—1927, BAND I—X.

- GUNNAR AHLBERG: Nordhallands hembygdsarkiv, VII: 26.
- GÖSTA AHLSTRÖM: Kolebäcksguven, X: 61.
- NILS AHLUND: Svinnegarns källa, V: 59. Medeltida gillen i Uppland, VI: 1.
- JULIUS AILIO: Om handeln mellan Finland och andra länder under stenåldern, III: 1.
- SUNE AMBROSIANI:
 Avhandlingar: Slädens användning vid dödsriter, I: 204.
 Översikt av kyrkornas byggnadshistoria på Gotlands landsbygd, II: 113.
 Nyfunna nordiska medeltidsdräkter. En resumé, VIII: 49.
 Några notiser om Röttle pappersbruk, VIII: 155.
 Nya bidrag till boktryckarkonstens historia, IX: 110.
 Hur gammal är kolning som yrke i Sverige? X: 31.
- Referat av diskussioner och möten: Arkelogerna och vårderna av de förhistoriska fornminnena. Diskussion den 7 februari 1921, IV: 1.
 Fornminnesvårdskommitténs betänkande. Diskussion den 12 februari 1923, VI: 148.
 De svenska bruks- och gårdsarkivens vård. Diskussion den 4 februari 1924, VII: 169.
 Sommarmötet i Uppsala den 8—11 juni 1922, V: 118.
 Sommarmötet i Karlskrona den 12—14 juni 1924, VII: 176.
 Sommarmötet i Kalmar den 18—21 juni 1926, IX: 176.
- Smärre meddelanden: Restaureringen av Åkers kyrka i Södermanland, I: 47 o. 109.
 Möbler från Äs, skänkta till Nyköpings museum, I: 159.
 En professur i folkminnesforskning, I: 169.
 Ett porträttarkiv i varje socken, IV: 84.
 Ostnamnskommittén, VII: 30.
 Skråskyltar från hovslagarämbetet i Stockholm, VII: 194.
 Modell av Söder Ljusne gamla masugn, VIII: 97.
 En teckning av Visby domkyrka från år 1815, IX: 55.
 På studiefärd i Finland, IX: 63.
 Instiftandet av skomakarämbetet i Torsköpings församling, X: 90.
 Rörstrands porslinsfabrik, X: 93.
 Sommarens diskussion i kyrkorestaureeringsfrågor, X: 178.
- Notiser om utställningar och uppställningar: Den löwenadlerska tennsamlingen överlämnad till nordiska museet, I: 55.
 Avdelningen för trähantverk i Nordiska museet, I: 115.
 Utställning av gammal Rörstrandsfajans i Nationalmuseum, I: 117.
 Svenska folktypsutställningen ur uppställningssynpunkt, II: 63.
 Utställningen av svenska folklivsbilder och allmogedräkter i Nordiska museet mars—april 1921, IV: 86.
 Metallhantverk i Nordiska museet, VII: 48.
 Norsk textiltställning i Nordiska museet, X: 71.

- Utställning av fynd från slottet Hallwil i Schweiz i Nordiska museet 14 okt.—1 nov. 1926, X: 81.
- Avtryck av dokument: Tvenne dokument från porslinsfabriken Rörstrands äldre historia, I: 99.
- Den danska lagstiftningen om skydd av historiska byggnadsminnen, I: 104.
- Professur i Nordisk och jämförande folk-livsforskning vid Nordiska museet. Gåvobrev, III: 121.
- Greven och grevinnan von Hallwyls donation till Svenska staten, den 20 dec. 1920, IV: 68.
- Ett brev från Lars Levi Læstadius till en ungdomsvän, 3 juni 1848, IV: 72.
- Instruktion för inspektoren vid Åry bruk, utf. av bergsrådet J. L. Aschan, troligen från 1830-talet, IV: 162.
- Gotlandsfonden, IX: 60.
- Notiser om böcker: Några randanteckningar till kulturhistoriska Hälsingborgs-studier III: 177.
- En Bergsbok, tillägnad Carl Sahlin 15/12 1921, IV: 168.
- Blekingebygder, VII: 56.
- Vapen och dräkter, IX: 192.
- Byggnader av tegel från romansk tid i Norden, IX: 192.
- »Svenska fornminnesplatser», X: 91.
- Gamla byggnader i Throndhjem och trakten däromkring, X: 94.
- T. J. ARNE: Några ryska fibulor och deras utveckling, III: 73.
- Hus från bronsåldern i Sverige, VIII: 122.
- Den förromerska järnålderns problem i Norden, IX: 25.
- GUSTAF ANKARCRONA: Kardskäppa från Rättvik, IV: 109.
- WILLIAM ANDERSSON: Knud Pedersens epita-fium i Ronneby kyrka, VIII: 94.
- Stralsunds museum i nya lokaler, IX: 66.
- GÖSTA BERG: Östarpsgården, IX: 68.
- ANDERS BILLOW: Birgittautställning i Statens Hist. museum våren 1918, I: 28. (och Sigurd Wallin) Kulturhistorien på Jubileumsutställningen i Göteborg, VI: 155.
- KRISTIAN BUGGE: St. Hansbaal i Norge, IV: 155.
- RUDOLF CEDERSTRÖM: Moderna stenvapen eller stenåldersvapen, III: 97.
- HILDING CELANDER: Julkärve och Odinskult, III: 168.
- MARIA COLLIN: Om primitiva spinnetoder, IV: 75.
- Anilinets segertåg, IV: 80.
- HENRIK CORNELL: Utställningen av äldre kyrklig konst i Uppsala, I: 85.
- En dominikanerlegend i Själinna thröst och dess ursprung, III: 63.
- INGGEGERD CORNELL: En mässshake av re-gensburgiskt 1200-tals stoff, I: 197.
- GIDEON DANELL: Svenskarna i Estland, V: 17.
- SVEN DRAKENBERG: Mästerstyckeritningar i Stockholms snickarämbete utförda mellan åren 1751—1846, X: 41.
- GUNNAR EKHOLM: Campanska bronskärl, funna i Sverige, III: 47.
- De ostbaltiska nationalitetsförhållandena i förhistorisk tid, VIII: 37.
- Ett par uppländska stenåldershyddor, IX: 188.
- HANS ELLEKILDE: Henning Frederik Feil-berg †, V: 77.
- ARVID ENGVIST: Dös vid Brattås, Röra sn, Orust, II: 145.
- De kulturhistoriska samlingarna i Upp-sala, VI: 86.
- SIGURD ERLIXON: Svenska gårdstyper, II: 1.
- Samlingsplatser och bröllopsstugor hos den svenska allmogen, III: 33.
- Koversta by i Gästrikland, III: 185.
- Anders Eriksson i Ås, VIII: 197.
- RAGUEL ESSÉN: Sörmländskt herrgårdsliv vid mitten av 1800-talet, IX: 125.
- AARNE EUROPAEUS: Översikt av den skan-dinaviska importen till Finland under stenåldern, III: 107.
- ERIK FANT: Tensta kyrkas restaurering, I: 227.
- ERNST FISCHER: Portalerna i Hvalstad kyr-ka, I: 93.

- En mässhake från Lucca, tillverkad på 1300-talet, I: 200.
Härjevad kyrka, förvärvat till Skara museum, III: 124.
- GEORG W. FLEETWOOD: Greve Kellers vapensamling, IV: 141.
Svenska 1600-tals bössor i Hessen, VI: 25.
Gustaf Vasa utställningen i Livrustkammaren under juli 1923, VII: 20.
Tidörustkammaren utställd i Livrustkammaren, VII: 186.
Tvenne nyöppnade avdelningar i Livrustkammaren, IX: 73.
Brantingsutställningen i Livrustkammaren, IX: 76.
- ERIK FOLCKER: De nyupptäckta Rörstrandsdokumenten, I: 172.
- JENNY FREDHOLM: Om gränserna i den svenska antropologien mellan högväxthet och lågväxthet, resp. långskallighet och kortskallighet, III: 145.
- OTTO VON FRIESEN: Två runstenar — två livsåskådningar, II: 137.
- OTTO FRÖDIN och CARL M. FÜRST: Har skalpering förekommit i Norden under stenåldern, II: 193.
- ELOV FÖRBERG: Linnés botaniska trädgård i Uppsala, V: 149.
- HERMAN GELJER: Ett möte av upptecknare och sagesmän på Nordiska museet och Skansen, III: 182.
- GUNNAR GIHL: Ett märkligt brakteatfynd från Bråborg i Östergötland, II: 94.
Jonas Hallenberg som fornforskare, VI: 111.
- ALF GRABE: Upprop om insamling av föremål och uppgifter till den primitiva järnhanteringens historia, V: 132.
- THORKILD GRAVLUND: Danske bygdegränser, IV: 48.
- ARTHUR HABERLANDT: Allmogekultur i de västra Balkanländerna, IV: 19.
- ALFRED HACKMAN: De kräftformiga spännena, II: 205.
- LOUISE HAGBERG: Julhalm och juldockor, IV: 33.
- Skarvdansen, IV: 185.
Midsommareldar i Österrike, VII: 36.
Fadderkrona och fadderkyss, VIII: 143.
Elisabeth Lemke, IX: 86.
»Ta haren» ett gammalt skördebruk, IX: 91.
Benraskasöndag, X: 184.
- GUSTAV HALLSTRÖM: Gravplatser och offerplatser i ryska lappmarken, V: 162.
- N. E. HAMMARSTEDT: Svenska folklivsmålningar från 1600- och 1700-talen, VIII: 128.
- HARALD HANSSON: Den forntida bebyggelsen i norra Kalmar län, särskilt Tjust, VIII: 170.
- RAGNAR HJORTH: Förslag till nybyggnad för Livrustkammaren, I: 179.
- MÄNNE HOFREN: Norsk Folkmuseum, IV: 175.
Per Edholm, IV: 187.
Kalmar museum, VI: 91.
Blekinge museum i Karlskrona, VII: 45.
Anm. av ERIK SALVÉN: En medeltida svensk bildvävnad, VII: 52.
Korsvirke i Kalmarbygden, VIII: 135.
Kalmar läns herrgårdar, IX: 137.
- UNO HOLMBERG: Vänster hand och motsöls, VIII: 23.
Bjårans klotform, X: 161.
- GOVERT INDEBETOU: Ett aktiebrev från 1728, IX: 89.
Gustaf Adolf Engman, X: 127.
- OLOV JANSE: Den geografiska fördelningen av folkvandringstidens skandinaviska guldrakteater, II: 81.
- GOTTHARD JOHANSSON: En romansk dopfuntsgrupp i norra Småland, VIII: 206.
- JOHN GUSTAV JOHNSON: De ledande principerna uti fornminnesvårdskommitténs förslag till — — — — en effektiv kulturminnesvård, VI: 139.
- PEHR JOHNSON: En skånsk klok och hans svartkonstbok, I: 208.
- ARVID JULIUS: En dubbelgrav med träkistor, II: 89.
- ORVAR KARLBECK: Bronsföremål från Kina i den von Hallwylska samlingen i Stockholm, IX: 167.

- KNUT KJELLMARK:** Om benredskapen från mossarna på Listerlandet i Blekinge, II: 217.
- ERNST KLEIN:** Forntro och Samfundsavdelningarna öppnade i Nordiska museet, IV: 151.
- K. P. LEFFLER:** Småvisor i Ångermanland, IV: 97.
- EDUARD VON LENZ:** Hjälmur från tidig medeltid funna i Ryssland, I: 129.
- EUGÈNE LEWENHAUPT:** Oscar Montelius, V: 1.
- ANNA LEWIN:** Årstaklubbens broderi- och spetsutställning 1927, X: 153.
- K. G. LINDBLOM:** Dragning av metalltråd i Afrika, IX: 97.
Utställningen »Exotisk konst och konsthantverk» i Liljevalchs konsthall, X: 75.
»Afrikas folk», X: 86.
- SUNE LINDQVIST:** Nordens benålder och en teori om dess stenåldersraser, I: 65.
Den Svenska folkvandringens stilens uppkomst, II: 65.
Vår folkvandringstids kronologi, belyst av kontinentala fynd, VIII: 57.
Inglingehögen och Tynwald Hill, VIII: 113.
Replik (i diskussionen om Inglingehögen), IX: 79.
- NILS LITHEBERG:** Till allmogekulturens geografi, I: 1.
Svensk folklivsforskning under sista halvsekle, I: 146.
Friareskedar, II: 243.
Folklivsmuseer i Frankrike, IV: 59.
Svensk korgslöjd, IV: 118.
De medeltida kakelfynden i slottet Hallwil, X: 97.
- ERIK LUNDBERG:** anm. av Gamla Svenska städer, VII: 49.
Järnbeslagna dörrar från romansk tid i Östergötland, X: 49.
- ALBERT LÖFGREN:** Om det äldre tenngjuteriet i Jönköping, VIII: 177.
- GÖSTA MALMBORG:** Nordiska museet och Galärvarvet, IV: 189.
Till ståletsningens äldre historia i Sverige, X: 139.
- OSCAR MONTELIUS:** Mynt och sedlar. Referat, I: 173.
Fynd av ekkista. Referat, IV: 166.
- TORSTEN MÅRTENSON:** Fredriksdahls herrgård till Hälsingborgs museum, I: 56.
- BIRGER NERMAN:** Rig, I: VII—VIII.
Nyupptäckt gotländsk runinskrift från äldre järnåldern — den hittills äldsta i Sverige, I: 50.
En svensk bosättning i Östra Ryssland omkring år 1000 före Kristus, I: 193.
Den svenska ynglingaättens gravar, II: 47.
anm. av A. Norrbacks översättning av Nestorskrönikan, III: 128.
Hur länge har ynglingaätten regerat i Sverige, III: 101.
Fredrik Nordin †, IV: 81.
Arkeologiska undersökningar vid Izborsk i Estland, VII: 201.
Svenskarna i Ostbaltikum under vikingatiden enligt arkeologiens vittnesbörd, X: 1.
- JOHN NIHLÉN:** Till den gotländska järnhanterings historia, VIII: 102.
- GABRIEL NIKANDER:** Finländska herrgårdar under 1700-talet, V: 97.
- TORD O:SON NORDBERG:** Stockholms gamla slott under 1600-talet, VII: 57.
Säbydopfunten och besläktade dopfuntar, VIII: 163.
De senaste grävningarna inom Stockholms slott, IX: 81.
- ARTHUR NORDÉN:** Till Östgötamuseernas äldsta historia, VII: 197.
- TOBIAS NORDLIND:** Bidrag till kantelens historia, VI: 37.
Stråkharpnan, VII: 40.
- ANDREAS OLDEBERG:** Några bidrag till kännedomen om Fylgiaföreställningen hos nordborna, X: 173.
- JÖRGEN OLRİK:** Camillus Nyrop †, I: 167.
Bernhard Olsen †, VII: 16.
- MARTIN OLSSON:** Kistformer från Riddarholmskyrkan i Stockholm, I: 37.
Seglora kyrkas flyttning till Skansen, I: 189.

- Restaureringen av konung Carl XII:s sarkofag i Riddarholmskyrkan, I: 213.
Äldsta Vasaättens grav i Riddarholmskyrkan, II: 124.
Nicodemus Tessin d. ä.:s finska kyrka på Helgeandsholmen och dess konsthistoriska ställning, IX: 34.
- PÄR AXEL OLSSON: Rester av äldre allmogebyggnader i Urshult socken, Småland, VI: 80.
- OSSIAN PAULIN: Ur 1921 års litteratur, V: 89.
amm. av Svenska allmogedrakter, VII: 52.
- HÄNS W. POLLAK: Vetenskapsakademiens i Wiens fonogramarkiv, V: 42.
- LENNART VON POST: Ett par offerdammar från Skånes bronsålder, II: 160.
- CARL RENCKE: Hur bohufisket industrialiserats, VII: 1.
- SVEN ROTHMAN: Ur 1917 års litteratur, I: 123.
Ur 1917 och 1918 års litteratur, I: 234.
Ur 1918 års litteratur III: 199.
Ur 1919 års litteratur, IV: 89.
Ur 1923 års litteratur, VII: 209.
- HANNA RYDI: Arkeologkongressen i Köpenhamn sommaren 1919, II: V.
Ett förhistoriskt fynd av människohår från Adelsö, II: 237.
- JÖRAN SAILLGREN: Järsbergsstenens inskrift, III: 116.
Förtida svenska kulturprovinser och kulturvägar, III: 153.
- K. E. SAHLSTRÖM: Några ord om Västergötlands bronsåldersfynd, II: 227.
- ERIK SALVÉN: Folkmusiken i Norrland, IV: 180.
Avdelningen av äldre kyrklig konst vid Luleå jubileumsutställning, sommaren 1921, IV: 181.
- J. L. SON SAMZELIUS: Några under Örebro fabriker lydande gevärssmeders stämplat. Josef Sandström: Ett landsarskiv från medeltiden, III: 23.
Landsarkivens samlingar som kulturhistoriskt material, V: 136.
- GEORG SARAUW: Fynd i västra Sverige av Maglemosetidens redskapstyper, II: 149.
- BROR SCHNITTGER: Flatmarksgravar från den yngre bronsåldern i Skåne och Blekinge, II: 104.
- ROSE SCHÖMER: »Bandldans» och »Kunkeldans», VII: 189.
- GÖSTA SELLING: Sängutställning i Nordiska museet, V: 82.
amm. av Göteborgs landerier, VII: 54.
- RUTGER SERNANDER: Några arkeologiska markfynd från Gotland, II: 177.
- GUNNAR MASCOLL SILFVERSTOLPE: Ett 1600-tals mausoleum för Gustaf II Adolf, III: 8.
Utställningen i Västerås av kyrkliga föremål från 1600-talet, VI: 191.
- U. T. SIRELIUS: Väster och öster i Finlands materiella kultur, VI: 97.
- MÄRTEN SJÖBECK: Skånska gärdesgårdar, VIII: 73.
- L. STACKELL: Fredrik Henrik af Chapman, VIII: 1.
- UNO SUNDELIN: Om en stenåldersboplats vid litorinagränsen i Östergötl., III: 14.
- J. SVENNUNG: Om ortnamn av typen Alse-da, VIII: 193.
- SIGFRID SVENSSON: Den skånska fastlagsleken »ta ringarna», IX: 15.
amm. av J. S. Möller: Folkedragter i Nordvestsjælland, X: 83.
Tomelilla byagård, X: 183.
- C. W. VON SYDOW: Folkminnesforskning såsom vetenskap och universitetsdisciplin, II: 40.
- VIVI SYLWAN: Studier i senantik textil konst. Några tekniska problem, III: 129.
Studier i senantik textil konst. Några skafsvävnader, VI: 59.
Dräktskick under bronsåldern i Norden, IX: 1.
- A. M. TALLGREN: Den äldsta östryska bronsåldern, III: 65.
De förhistoriska nationalitetsförhållandena i nordöstra Europa och speciellt i Ostbaltikum, VI: 127.
- BENGT THORDEMAN: Utgrävningen av Alsnö hus, I: 222.
Förhistoriska hustyper i Norden, III: 85.
Några synpunkter på stadsanläggningens uppkomst i Stockholm, III: 192.

- CARL R. AF UGGLAS: En folklivsbild från 1600-talet, IX: 69.
- SIGURD WALLIN: Siden droguet, III: 53.
(och Anders Billow) Kulturhistorien på Jubileumsutställningen i Göteborg, VI: 155.
»Strängnäs förstörelse», VIII: 107.
- SANFRID WELIN: Skolhistorisk utställning i Skara, VI: 95.
Västergötlands museum i Skara, VII: 23.
- O. V. WENNERSTEN: Lilja eller ek, II: 191.
- M. WERNSTEDTS Kiviksmonumentet, VII: 38.
- K. ROB. W. VIKMAN: Brölloppstrådet, VII: 143.
- GOTTHARD WIRDESTAM: Är Inglingehögen orörd? IX: 78.
- HANS WÄHLIN: Berlinska museet i Ystad, I: 195.
- NILS ÅBERG: Ett bidrag till merovingertidens kronologi, II: 97.
- NILS ÖSTBERG: Gustaf Vasas hjälm i Livrustkammaren, I: 52.
Vapen ur major Hammarströms samling till Livrustkammaren, III: 188.
- Notiser om museer och kulturhistoriska föreningar:
Dansk folkmuseum, IV: 47.
Föreningen »Skänst folkminnesarkiv», IX: 96.
Från Gotland, I: 114. — Gotlands forn-sal, IV: 140.
Gotlands fornvänner, VIII: 228.
Göteborgs sjöfarsmuseum, I: 122.
Museum für österreichische Volkskunde, Wien, I: 122.
Nya kulturhistoriska föreningar, VIII: 106.
Personhistoriska samfundet femtio år, IX: 90.
- Roslagens hembygds och fornminnesförening, I: 113.
- Södra Hallands hembygds- och fornminnesförening, I: 112.
- Tjustbygdens kulturhistoriska förening, I: 113.
- Tredje mötet för nordisk folklivsforskning, VII: 185.
- Upplands fornminnesförening, I: 111.
- Västerbottens hembygdsförening, Umeå, IV: 140.
- Östra Södermanlands kulturhistoriska förening, Södertälje, I: 112.
- Kommitté för åstadkommande av en förberedande inventering av vårt lands kyrkor, I: 108.
- Insamling av folkmedicin, IV: 167.
- Utredning om allmogekulturens utforskande, IV: 85.
- Utställningen: »Das bayrische Handwerk», München 1927, X: 185.
- En fond för humanistisk forskning, X: 186.
- Föreningen för svensk kulturhistoria:
Stiftande och första verksamhet, I: 110.
- Meddelande rörande föreningens bokserie, VIII: 101.
- Studier, tillägnade Algot Friberg den 2 september 1925, VIII: 228.
- Nya böcker i Föreningens bokserie, VIII: 228.
- Styrelseberättelse för år 1918, I: 231; för år 1919, III: 196; för år 1920, IV: 94; för år 1921, V: 87; för år 1922, VI: 189; för år 1923, VII: 207; för år 1924, VIII: 226; för år 1925, IX: 94; för år 1926, X: 95.
- Tioårsregister till Rig för åren 1918—1927, band I—X: 187.